

Цей випуск «Світогляду» присвячуємо знаменній даті в історії України – Дню проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 року. Я дозволяю собі висловити кілька особистих міркувань.

Про Незалежність в цілому

Я вважаю, що 24 серпня 1991 року – це День **відновлення** Незалежності України. Таке судження більш вірне з науково-історичної точки зору, але, на жаль, ще не знаходить широкого відгуку в суспільстві. Згадаймо історичні події 7(20) листопада 1917 р. та 22 січня 1918 р., коли на карті світу з'явилася і була визнана багатьма державами Українська Народна Республіка. Її поява була обумовлена прагненням українців до незалежності та початком радянсько-української війни. І волею долі нині нам знову доводиться **відстоювати** незалежність нашої держави зі зброєю в руках, переживаючи численні втрати, завдані північним сусідом. І знову ми стоїмо перед загрозою наступити на ті самі (1918–1921рр.) граблі байдужості та роз'єднаності нашого суспільства в протистоянні агресивному ворогу.

Про майбутнє

Незважаючи на складні умови сьогодення, наша держава не має права функціонувати безперспективно. Нас захищають героїчні Збройні Сили України, а ми – цивільні люди – повинні самовіддано працювати, навіть якщо найближчим часом не припиниться збройне протистояння з нашим віковичним ворогом. Для мене (думаю, як і для більшості громадян України) є очевидним, що:

- довіри до росіян сьогодні немає і я маю сумнів, що ця довіра найближчими десятиліттями відновиться;

- соціально-економічна ситуація в Україні має суттєво змінитися і бути сприятливою для розвитку держави взагалі і для наукової галузі зокрема.

Тому давайте разом діяти і думати, як жити і працювати в нашій рідній незалежній Україні.

Про минуле

70 років тому 1955-го року я переступив поріг Львівського політехнічного інституту (нині «Львівська політехніка») – найстарішого науково-технічного закладу України, якому недавно виповнилося 180 років.

Головний корпус Львівської політехніки. 1894 р.

Випадково я потрапив на новостворену спеціальність «астрономо-геодезія». Доля була поблажливою до мене. Тоді для випускника сільської школи все було, як відкриття нового світу, – і величність самої будівлі інституту, і актовий зал, прикрашений картинами **Яна Матейка**, і славна історія вищу, і заманливі перспективи у майбутньому.

Колись я вже писав у своїй автобіографічній книзі «Моє земне тяжіння», що мені, народженому в україноцентричній родині, у селі, наповненому духом боротьби за незалежну від фашистської та москальської орди Україну, було досить важко адаптуватися до реалій перших років перебування у науковому закладі, де навчання велося переважно російською мовою (на нову спеціальність були запрошені викладачі зі схід-

них районів УРСР та Росії). Але жага до знання брала своє, і я швидко став одним з найуспішніших студентів. Спрацьовувала адаптація до нових обставин життя, а необхідного гуманітарного базису явно бракувало. Більш того, як член ЛКСМУ я писав замітки до стінгазети російською мовою і навіть разом зі старшими колегами групи АГ-2 прославився «стихотворением» до Дня 8 березня. Такі були реалії життя.

Швидко промайнули 5 років навчання і ... через низку випробувань я потрапив на роботу до Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР. Дякую долі за цей вибір! Я знову і тепер уже назавжди став україномовним українцем. ■

Ярослав Яцків

Військовий парад у Києві 24 серпня 2021 року

ОМРІЯНИЙ ДЕНЬ

Нове видання «День після війни» є надзвичайно цікавим проєктом: за задумом, виконанням, рефлексійністю, сміливістю. Це проєкт студентів і викладачів Навчально-наукового інституту журналістики, присвячений 190-річчю заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Придумав і очолив проєкт **Юрій Бондар**, директор Навчально-наукового інституту журналістики, і зміг залучити до його виконання понад 300 учасників — викладачів і студентів, які писали тексти, перекладали їх англійською мовою, редагували, верстали, рекламували...

Випущена 2025 року у Каліфорнії (Sherman Oaks, GS Publishing Services), ця книга «про те, яким буде день після війни... той день обов'язково буде переможним, сповненим нових відчуттів та емоцій, нових можливостей і життєствердних проєктів. Буде і смуток. Від втрат і руйнувань, зламаних доль. А ще гордість за тих, хто не скорився ворогу, став до лав захисників на фронтах спротиву. Пам'ять про тих, хто не повернувся з поля бою. І віра. У силу добра і солідарності, любові до України, які обов'язково переможуть підступ і зло. Віра у день, що неодмінно буде світлим».

Усі тексти в книзі наведено українською і англійською мовами. Вони короткі – не більше однієї сторінки. Але надзвичайно щирі, щемливі й емоційні. Хтось пише про святкування у товаристві, хтось про необхідність усамітнитись і почути себе, про прогулянки містом, про Ялту і Донбас, спілкування з рідними і друзями. І обов'язково про пам'ять і вдячність, про біль і звиягу, про втрати й розчарування. Про небезпеку втратити потім, після Перемоги, те відчуття єдності нашої Нації, про усвідомлення важкої праці, час якої прийде після Перемоги, саме в той перший день. Багато з цих текстів про сльози. І всі вони – про повернення: до дому, до рідних, до нормального життя, свободи, мрій, до себе. І в назві одного з текстів є питання, яке якось не спадало на думку: видалити застосунок «Повітряна тривога»? Звісно, так, назавжди, для всієї нашої країни. І ще один заголовок, ніби для мене особисто, бо про цей день, перший після війни, я думаю саме так: **«ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЕ ЛЮТОГО»**.

Нарешті воно настане, ми перегорнемо сторінку календаря і увійдемо в інший світ. Незламні і непереможені.

Слава Україні! ■

Анна Радченко

канд. геол. наук,

директор ВД «Академперіодика» НАН України

ВАЛЕНТИН КУЗАН: РЕАЛІЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ФОТООБ'ЄКТИВ

Фотograf-портретист Валентин Кузан – з 2023 року та донедавна фотокореспондент служби зв'язків з громадськістю 72 окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців. Він пішов на службу, попри те, що виховує чотирьох дітей. Нині повернувся до цивільного життя, але продовжує фотографувати військових.

В армії фотографування було основною діяльністю Валентина Кузана. Спочатку тільки фотографував, а потім став записувати ще й коротенькі коментарі під фотографіями: хто тут зображений, який бойовий шлях цієї людини, ще якісь цікаві біографічні факти.

В інтерв'ю кореспонденту АрміяInform Валентин Кузан сказав: «Я був одним із перших фотографів зі свого кола знайомих, хто пішов до війська. Були, звісно, й інші, але тоді ще не було відповідних посад у пресслужбах. І як тільки вони з'явилися, то я й пішов. Проти такого сильного ворога є єдиний шанс вистояти – якщо до Сил оборони так чи інакше будуть долучені всі, хто спроможний. Багато військових на полі бою (насамперед піхотинці), коли їх фотографували журналісти і запитували, що він, користуючись нагодою, хоче сказати, говорили одне: «підмініть нас». Я приймав це на свій рахунок, бо відчував обов'язок. По-перше, це така логічна послідовність: раз я так вважаю, значить, треба починати з себе. І, по-друге, що я можу важливішого зараз робити, ніж фотографувати ці події й усе, що з ними пов'язано?

Якось я фотографував військового на фронті, робили тоді такі портрети людям. Потім я прийшов фотографувати на стабілізаційний пункт. Сидимо – тиша. Настав вечір, привезли поранених. Серед них і того військового, чий портрет я робив зовсім недавно. Я тоді робив портрет людини неущожденої, а тут... Досі перед очима стоїть цей образ: обличчя посічене дрібними камінцями чи шрапнеллю, шия опухла. І погляд такий замутнений після акубаротравми чи контузії...

Проте найбільше вражає, звісно, смерть. Я її бачив, на щастя, не так часто. Але якось працював із командою, яка займається погребеними. Знімав евакуацію з поля бою. Не думаю, що цю картину варто описувати... Це стрьомне видовище. Такі насправді жахливі кадри, але важливо було зробити їх, тому що з одного боку вони показують реалії війни, а з іншого – роботу тієї команди, яка і з таким повинна мати справу. І це дуже важливо.

Після мобілізації я вирішив, що треба показувати людей, які воюють, розповідати їхні історії, показувати їхні обличчя. Мені самому було важливо сформувати в голові цей збірний портрет: хто зараз ця людина, яка воює за свою країну?

У мене було і залишається відчуття війська як спільноти. Якщо ти бачиш когось у формі (так само як і ти), то одразу виникає братерська комунікація. І це дуже кайфове відчуття». ■

Портрет військового з позивним Афганець на стабілізаційному пункті за кілька сіл від Вугледару. Це момент, коли його з побратимами привезли з пораненнями із позицій під Вугледаром. У Афганця було посічене обличчя, швидше за все, контузія, і сильно напухла шия, напевно, туди влучив дрібний осколок чи кілька

Силует безхатька в дверях бетонного укриття в центрі Курахового. Очевидно, він провів там ніч, попри те, що всередині весь час горіло світло. Ми побачили цю картину, коли чекали виїзду на позиції перед світанком

Краєвид зі спостережного пункту піхоти під Вугледаром, листопад 2023 року. Під ногами був товстий шар багнюки, а над головою - ясне небо. Хотілося дивитися в той бік і не думати, що звідти в будь-який момент може початися черговий наступ ворога.

Ящики з-під снарядів вгрузли в багнюку на позиціях піхоти

Командир піхотного підрозділу перевіряє зброю, заступаючи на позиції на березі Дніпра

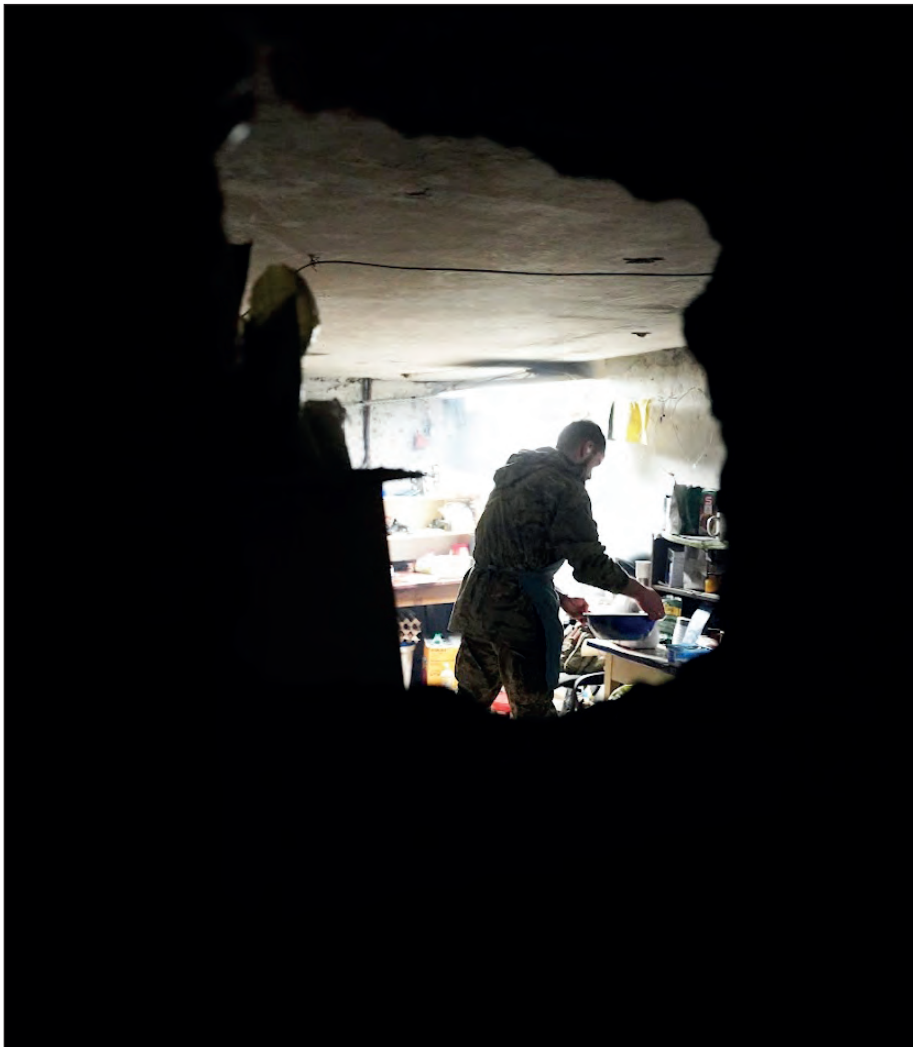
Військовий прямує руйнами шахти під Вугледаром

Піхотинець, а перед тим цивільний із позивним "Адвокат" проводить нас на позиції піхоти на березі Дніпра

Військові намалювали тризуб на стіні, вкритій кіптявою над дров'яною плитою, де готують їжу

Військовий готує деруни у підвалі Вугледару під час обстрілу міста керованими авіабомбами. Приблизно за пів години до того, як був зроблений цей кадр, через двір від нас КАБ зніс два під'їзди дев'яти-поверхівки

Розвідник гладить собаку біля командного пункту на Вугледарському напрямку

Медикиня Ольга у підвалі Вугледару у новорічну ніч. Військові дивилися звернення президента, грали у плейстейшн і дивилися на ноутбучі старі спільні фото з попередніх етапів війни, чекаючи на "привітання" від ворога. На той час над рівнем землі можна було перебувати дуже недовго, бо ворожі дрони, міномети, артилерія і КАБи чигали щомиті

Артилерист у бойовій машині під дощем, Донецщина

РОЗМОВА З ТАРАСОМ ШЕВЧЕНКОМ

ПРО НАШУ СЛАВНУ УКРАЇНУ ТА ЧУЖУ МОСКОВЩИНУ

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
лауреат Національної премії
України імені Тараса Шевченка,
м. Київ

Розмова з Поетом

Жанр уявної розмови з Тарасом Шевченком запровадив у своїх публікаціях недавно. Мені здається, що нині вкрай важливо подумки зійтися з українським Пророком «на раду тиху, на розмову». Шевченкові тексти реальні, справжні, не зачеплені чужим «ніже яким словом». З його поезій, листів, повістей. Особливим, унікальним, джерелом є його «Щоденник», який важить, як на мене, не менш, ніж «Кобзар», але, на жаль, ми знаємо й цінуємо його значно менше. Нагадаю, що Шевченко розпочав свій «Щоденник» 12 червня 1857 року в Новопетровському укріпленні, а закінчив 20 травня 1858-го в Петербурзі.

«Переді мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна...»

– Дорогий Тарасе Григоровичу, говорячи Вашими словами, «я щось маю розпитати, дещо розказати» про Ваше життя...

– *Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини. Але я не маю духу входити в усі її подробиці...*

– Якраз про батьківщину, про Україну й хочу почути, бо, читаючи-слухаючи Кобзареві поезії, відчуваємо, як українське серце б'ється-оживає...

Почну з того, що Ви щасливо стали улюбленим учнем великого **Карла Брюллова** й навіть жили в його майстерні. Про що думали й що передусім робили в цьому храмі мистецтв?

– *І що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді написанням малоросійських віршів, які згодом упали таким страшним тягарем на мою убогу душу. Перед його прекрасними творами я задумувався і плекав у своєму серці свого сліпця Кобзаря і своїх кровожерних гайдамаків. У затінку його витончено-розкішної майстерні переді мною мелькали мученицькі тіні наших бідних гетьманів, розстелявся степ, усіяний курганами. Переді мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна... І я задумувався, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чаруючої краси. Покликання, і нічого більше...*

– Але в Академію мистецтв Ви потрапили чудом, аби здобути фахову освіту художника, й опанували її з успіхом...

– *Я добре знав, що живопис – моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчати його глибокі таїнства, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто гроша не заплатив і які, зрештою, позбавили мене свободи...*

Справді, дивне це невгамовне покликання!

За основу взято тексти із:
Шевченко Т.Г. Повне зібрання
творів: У 12 т. К.: Наук. думка,
2001 – ISBN 966-00-0625-X Т. 5:
Щоденник. Слова Тараса Шевченка
набрані напівжирним шрифтом

– Не промину нагадати, може, гич не до речі (Ваш вираз!), що Брюллов не став допомагати засланцеві Шевченкові... На жаль, мало хто про це знає...

– *Я писав ще в перший рік мого вигнання Карлу Павловичу Брюллову і ніякого результату; бідний він, великий чоловік! При всій своїй великості, мализни не хоче зробити; кажу не хоче, тому, що він може; дозволю собі думати – і перше добро (написання портрета Василя Жуковського) було зроблено випадково¹. Простіть таке нарікання на велику людину. Печально, що з великим генієм не поєднана велика розумна чеснота.*

– Ці болісно-нещадні слова Ви, дорогий Тарасе Григоровичу, ніколи й ніде не говорили, і вони фактично випали з шевченкознавства. У своєму «Щоденнику» вже пізніше Ви залишили такі оцінки: «незабутній вчитель мій, великий Карл Брюллов» і «великий Брюллов»... Жива душа поетова святая залишилася живою, вдячною й щирою в святих своїх речах... І навіть останню фразу в повісті «Художник», створеній у Новопетровському укріпленні, Ви присвятили йому...

– *Незабутній Карл Великий уже помирав у Римі.*

– А в час навчання у Брюллова молодий і перспективний художник Шевченко почав писати поему «Гайдамаки», видану 1841-го. Характерно, що в Передмові до неї звернули увагу на відсутність спеціальних друкованих праць з історії гайдамацького руху.

– *Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого... Гонти і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, – за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що сам не бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».*

– Ви вчинили як роду чесного дитина, потвердивши свою позицію ще й у Епілозі до поеми.

– *Вибачайте, люде добрі, що козацьку славу так навмання розказую, без книжної справи. Так дід колись розказував, нехай здоров буде! А я за ним.*

– Дорогий Кобзарю, дозволю собі уточнити, що насправді Ви були знайомі з «Історією Русів»,

«Енциклопедичним словником» Плюшара, історичними працями **Миколи Маркевича**, **Дмитра Бантиша-Каменського**, використали коментарі до роману **Міхала Чайковського** «Вернигора» (польською мовою), а то й статтю **Михайла Максимовича** «Сказання про Коліївщину» (в рукописі). Утім розрізнені публікації не відповідали Вашим уявленням про справді масштабну працю з історії України, зокрема Коліївщину, і Ви доречно й гречно висловили це...

Всі знають, що вже в поемі «Катерина» Ви вказали на чужий українцям край – Московщину і нарекли навіки – «москалі – чужі люде».

– *«Катерина» збудила ентузіазм у малоросіян, і я став продовжувати писати вірші, не полишаючи живопису.*

– Уперше побувавши у Москві в лютому 1844 року, Ви написали в місті один-єдиний вірш, але то був доленосний «Чигрине, Чигрине...» з московськими вражими ребрами, скородженими українцями. Через п'ять місяців, у липні 1844-го, у комедії «Сон» Ви вперше поклали відповідальність за нищення України на Москву...

– ... **Москва випалила**

І Дніпро спустила

В синє море, розкопала

Високі могили –

Нашу славу...

– Наступного року Ви вбивчо підтвердили це у «Великому льосі»...

– **Як Батурин славний**

Москва вночі запалила,

Чечеля убила,

І малого, і старого

В Сейму потопила.

– Наш Кобзарю, перед написанням історичного Заповіту Ви залишили підкази, що в ньому йдеться саме про московські кайдани – у містерії «Великий льох», поемі «Кавказ», Посланії «І мертвим, і живим...», вірші «Холодний Яр». Особливо мене вразило, що вже пізніше, наприкінці першого засланчого року, в поемі «Чернець» усе це зосереджено в одному рядку...

– **Кайдани брязкають... Москва...**

– Тарасе Григоровичу, після арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства, Ви перебували у квітні-травні 1847 року в казематі III відділу в Петербурзі разом із **Василем Білозерським**, **Миколою Гулаком**, **Миколою Костомаровим**, **Пантелеймоном Кулішем** та ін. І на засланні Ви

¹ Йдеться про портрет Жуковського пензля Брюллова, який було розіграно в лотерею при царському дворі, а зібрані кошти пішли на викуп Шевченка з кріпосного стану.

написали пронизливу поетичну посвяту своїм друзям «Згадайте, братія моя...».

– **Моїм союзникам посвящаю...**

Згадайте, братія моя...

Бодай те лихо не верталось,

Як ви гарнесенько і я

Із-за решотки визирали.

.....

Любіться, брати мої,

Україну любіте

І за неї, безталанну,

Господа моліте.

– Уже наступного дня після повернення з заслання в Петербург, 28 березня 1858-го, Ви побували у Василя Білозерського...

– *Вечір провели ми у Василя Білозерського², мого союзника та сусіда по каземату в 1847 році. У нього зустрів я моїх співвигнавців оренбурзьких – Сераковського, Станевича і Желяковського (Сову)³. Радісна, весела зустріч. Після сердечних розмов і милих, рідних пісень ми розійшлися.*

– Ваше покликання невіддільне від України. Можна передати цю живу правду «всетворящої любові» в одній строфі?

– **Я так її, я так люблю**

Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,

За неї душу погублю!

«Так, мов я читаю історію України»

– Знаю, що, сновигаючи по чортовому петербурзькому болоту, Ви постійно згадували нашу Україну. Розмовляю з Вами серце з серцем і відчуваю, що, мабуть, найважче було наткнутися на таке погане, як пам'ятник імператору...

– *А він руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати. Хто ж це такий? От собі й читаю, що на скелі наковано: першому вторая таке диво наставила. Тепер же я знаю: це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доканала вдову сиротину. Кати! кати! людодіди!*

– Саме там особливо боляче було гортати в умі та пам'яті книгу з української історії...

– **Тяжко, тяжко мені стало,**

Так, мов я читаю

Історію України.

– Дозвольте, Тарасе Григоровичу, зосередитися на періоді Вашого заслання, особливо драматичному в спілкуванні з книгою. Згадую Ваш лист із Орської фортеці до **Варвари Рєпніної**, розпочатий 25 лютого 1848 року, тобто в день Вашого народження. Ви писали його впродовж п'яти днів, і знову й знову заходило про книги...

– *Євангеліє я маю, а книги, про які я просив вас, пришліть...; Пишіть до мене і присилайте книги; Один порятунок від здерев'яніння – книги...*

– На Ваше прохання Варвара Рєпніна прислала «Вибрані місця з переписки з друзями» **Миколи Гоголя**, а справді вражаючі передачі книг організував **Осип Бодянський**. Зокрема, саме він урешті-решт добув «Літопис» **Величка**, про який Ви кілька разів просили...

– *Пришли мені літопис Величка, велике скажу тобі спасибі; Чи нема в тебе якого-небудь завалящого ледащички екземпляра тієї літописи Величка, а я о твоїм здоров'ю Богу помолюся.*

– Ваша щира вдячність за передані літописи й історичні праці назавжди збережена в листах до Бодянського, писаних у травні та листопаді 1854 року...

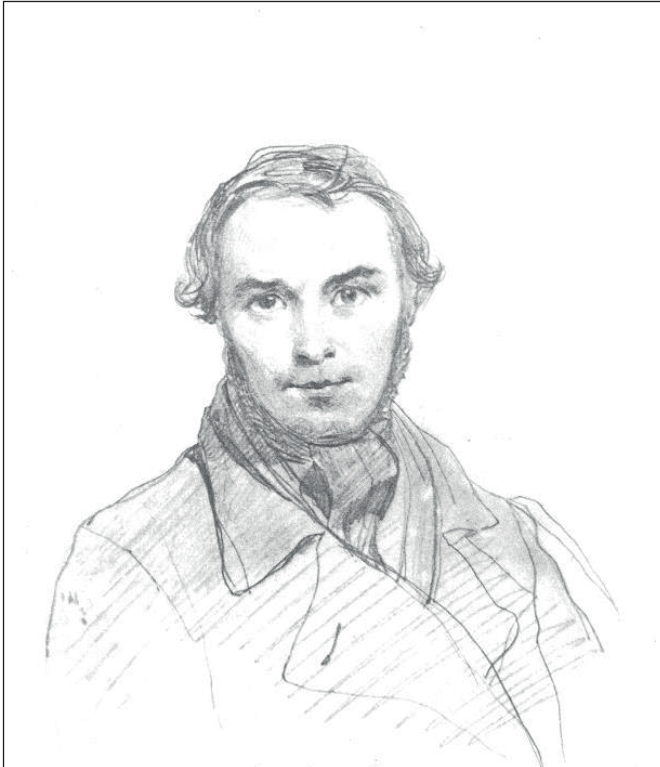
– *Спасибі тобі, друже мій милостивий, за літописи, получив я їх всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи; Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!*

– Окремо згадаймо про надіслану Вам на заслання автором історичну хроніку «Чорна рада» **Пантелеймона Куліша**. Повертаючись у Петербург, в листі до **Михайла Лазаревського** від 29 листопада 1857 року Ви писали: «Подякуй доброго і розумного Куліша за його “Чорну раду” і за “Записки про Південну Русь”. Я вже в другий раз читаю “Чорну раду” і як прочитаю, то напишу йому прездоровенний мадригал». І справді, щира й висока похвала прозвучала вже у Вашому листі до Куліша від 4–5 грудня...

– *Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, і особливо спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрюкував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому краще...*

² Василь Білозерський — український громадський і літературний діяч, журналіст, співзасновник Кирило-Мефодіївського братства, головний редактор журналу «Основа», близький друг Тараса Шевченка, за його словами, «щира українська душа».

³ Зигмунд Сераковський і Ян Станевич — учасники польського національно-визвольного руху, були заслані солдатами до Окремого Оренбурзького корпусу. Едвард Вітольд Желіговський — польський поет, громадський діяч, літературний псевдонім — Антоній Сова.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1845 р.

– Тарасе Григоровичу, скажіть уже й про те, що даремне дорікнули Кулішеві, котрий в епілозі до журнального видання «Чорної ради» в «Руській беседі», не називаючи Вашого імені, писав про «нашого віщого поета, який увесь пройнятий духом свого народу і висловлює свої почуття істинно народним словом». Хай у Щоденнику самого себе запитали: «Чи не з дружби це?» Та ж і Кулішеві не забарилися написати ласкаве слово...

– Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів.

– Зате височенними словами, такими, що й хмари дістанеш, оцінили Ви самого Куліша з його «Записками про Південну Русь». Прочитавши перший том, писали з Новопетровського укріплення 22 квітня 1857-го, на Великдень своїм друзям про неймовірне захоплення. Спочатку – Якову Кухаренку...

– Такої доброї книги на нашому языкі ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна...

– Дорогий Тарасе Григоровичу, широким і щирим серцем Ви відразу дивовижно точно відчували мудру причину Кулішевого успіху й порадили за нього того ж дня в листі до Андрія Маркевича...

– Куліша, як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як «Записки про Південну Русь», я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може, воно тим і живо, що просто...

– Що й казати, у той Великдень нагрів Куліш Ваше чисте, праведне, неукрите серце, розтопив його... Відгукнулися Ви ще й у листі до Михайла Лазаревського...

– Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки про Південну Русь». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я не читав...

– І що характерно – відразу після цих вдячно-величальних слів Ви рвучко затребували через Лазаревського від Куліша видання другого тому збірника...

– І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся славянщина проклене його і назове брехуном. Так і скажи йому.

– Відгукнуся Вашими словами, Кобзарю: «Оце то так! Вчистили, нічого сказати – і до ладу, і правда. Добре, далебі, добре! Що хоче, то так і втне...» До речі, Ви таки отримали другий том од Куліша в листопаді 1857-го в Нижньому Новгороді...

Та повернемося до першого тому, котрий явно не забувався, продовжував у Ваше серце падати глибоко, невидимим огнем пекти... Тільки розпочали свій Щоденник, як 17 червня, наодинці з собою, записали, що вдячні йому за «Записки про Південну Русь»...

– Я цю книгу скоро напам'ятаю читати буду. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я нібито з живими розмовляю – з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасний, благородний труд. Брильянт у сучасній історичній літературі.

– Брильянт – це дорогоцінне слово більше не зустрічається у Вашій творчості, Тарасе Григоровичу...

Дорогою з заслання, після прибуття до Нижнього Новгорода, а саме 22 вересня, з'явилося дивовижне

чтиво, що знову викликало у Вас істинно бурхливі емоції водночас із точною оцінкою прочитаного...

– *Читав «Богдана Хмельницького» Костомарова. Прекрасна книга, яка цілком зображає цього геніального бунтівника. Повчальна, напутлива книга!*

– До Кобзаревого живого запису додам нотабене (є у Вас і таке слово!), що насправді читали Ви працю *Миколи Костомарова* під буквальною назвою «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» в журналі «Отечественные записки». Зігнорували нелюбу назву, Ви, Тарасе Григоровичу, сформулювали коротшу й точнішу, до речі, саме так автор озаглавив окреме видання книги 1859 року – «Богдан Хмельницький». А Ваша оцінка залишилася назавжди...

– *Я постійно читаю Зиновія Богдана. Прекрасна, сучасна книга!*

– *Саме з цією книгою пов'язаний Ваш особливий висновок...*

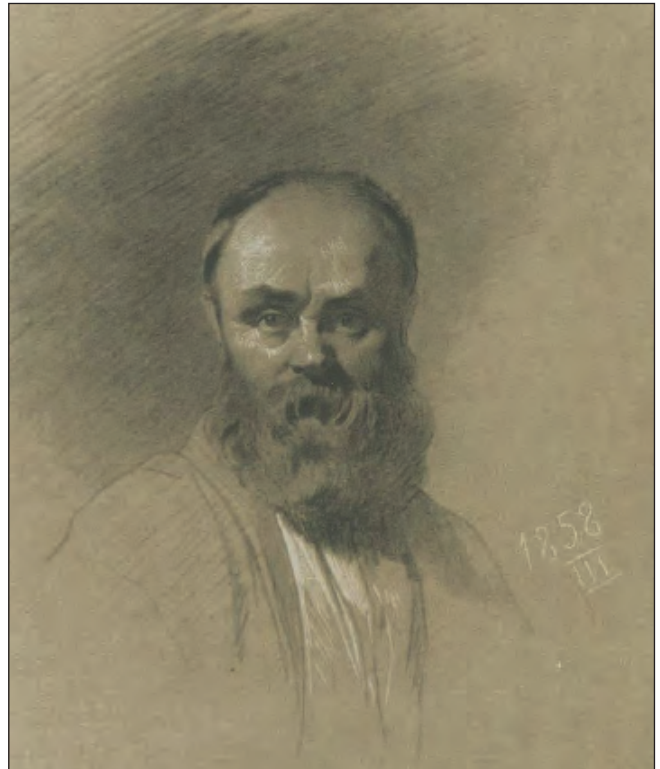
– *Історична література сильно рушила вперед упродовж останнього десятиліття. Вона освітила подробиці, закончені димом фіміаму, ревню кадимого перед порфірородними ідолами...*

– Великий Кобзарю, прочитавши працю Миколи Костомарова й возвеличивши її, Ви ні на йоту не поступилися в оцінці рокової приреченості розрахунку Богдана Хмельницького на московитського царя, бо виключали можливість живодайного державного союзу з Московщиною, заповівши українцям порвати московські кайдани й пророче передбачивши, що волю доведеться окропити «вражою злою кров'ю»...

– *Отойді я і лани і гори – все покину, і полину до самого Бога молитися... а до того...*

«На Україні зовсім не те...»

– Дорогий Тарасе Григоровичу, ні у кого не просив я, бо це намарне, а Вас прошу розповісти про «колишній випадок» колюче-правдивих оцінок особливостей характеру, поведінки, думання москалів, які залишилися маловідомими, принаймні не такими знайомими, як істина «москалі – чужі люде», бо мовлені були Вами не у віршах, а, здається, побіжно у своєрідних обставинах і специфічних ситуаціях.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1858 р.

Як ось у ту липневу неділю 1857 року, коли до відбуття з заслання залишилося близько трьох тижнів і гарнізонна офіцерня сприймалася до незмоги бридкою...

– *Незважаючи на неділю та гарну погоду ніхто з тих, які мають офіцію⁴, не з'являвся на городі⁵. Дивна, незрозуміла антипатія до пахучої зелені. Вони віддають перевагу пилуці та нестерпній смердючій духоті в укріпленні перед прохолодною тінню, квітами і свіжою зеленню на городі. Незрозуміле затвердіння органів. Справжні суворі сини Беллони...*

– Як істинно доречно Вам, Тарасе Григоровичу, прийшла в голову давньоримська богиня війни і підземного світу Беллона, яка уособлювала несамовитість, лють, військову пристрасть, і зображувалася з мечем і бичем! Це ж яскравий образ імперської Росії!

– *Одне, чим я можу пояснити собі цю відсутність нюху і зору у суворих дітей Беллони, це всепереможна владициця горілочка. На городі, бачте, хоч і можна пропустити чарочку-другу, але не можна нализатися як слід. Не тому, щоб це було б непристойно, а тому, щоб не потрапити на гауптвахту. То що ж і справді за приємність – одвідувати город. Чи не краще*

⁴Офіція — служба, посада.

⁵Гарнізонний город у Новопетровському укріпленні — земля, на якій кожне військове відділення мало свою ділянку, де вирощувалися овочі та ін. В саду було споруджено літній будиночок, бесідку та землянку для родини коменданта Іраклія Ускова; влітку 1857 року, в останні місяці заслання Тарас Шевченко мав сюди вільний доступ, і город став істинним опочивком для змученої душі засланця. В Щоденнику занотував якось: «Ночував на городі, в комендантській бесідці. Це моя теперішня резиденція».

вдома нишком нализатися так, щоб в очах по-зеленіло. Оце тобі й город із квітками та пахощами...

– Отакий-то москаль! Мов намальований лежить... Упав та й лежить неборака, недвига серцем... Мов одірвався від древа життя, бо не знає, як на світі жити і людей любить...

– *Незалежно від глибокої політики, москаль має вроджену антипатію до зелені, до цієї живої блискучої ризи усміхненої матері-природи. Московське село – це, як висловився Гоголь, навалені купи сірих колод із чорними дірами замість вікон, вічна грязюка, вічна зима! Ніде прутика зеленого не побачиш⁶, а побіч непрохідні ліси зеленіють. А село, як ніби навмисно, вирубалось на велику дорогу з-під тіні цього непрохідного саду. Розтягнулося в два ряди біля великої дороги, вибудувало заїжджі двори, а на відшибі каплицю та кабачок, і йому нічого більше не треба. Незрозуміла антипатія до приваб природи.*

На Україні зовсім не те⁷. Там село і навіть місто сховали свої білі привітні хати в тіні черешневих і вишневих садів. Там бідний неусміхнений мужик огорнув себе чудовою, вічно усміхненою природою і співає свою сумовиту задушевну пісню в надії на кращу долю.

– Серце мліє й радість віщує, як згадаю Ваші вірші про село на нашій Україні, де *«сам Бог ви-тає над селом»*...

Відчуваю, як на чужині Ваше щире й одиноке серце билось, рвалось в Україну...

– *О моя бідна, моя прекрасна, моя мила Батьківщино! Чи скоро я зітхну твоїм цілющим, солонким повітрям? Милосердий Бог – моя нетлінна надія.*

– Дорогою на пароплаві із заслання Ви записали 6 вересня 1857 року, що зупинялися в Самарі. Як місто?

– *Рівне, гладеньке, вибілене, нафабрене, до млості одноманітне місто. Живе представлення царювання «неудобозабутнього» Миколи Тормоза...*

– Скажу про Миколу I те, що Ви, великий Поете, не могли прочитати в документі III відділу, до речі, служачи вищого органу таємної політичної поліції беззастережно визнавали, що Шевченко писав поему «Сон», *«люблячи по-лум'яно свою батьківщину Малоросію...»* Так от, жандарми доповідали: *«Шевченко вдається до всіх їдких і пасквільних виразів, де тільки торкається государя імператора і всіх росіян»*. А ще вони процитували буква в букву Ваші вбивчі рядки, звернуті до Миколи Тормоза: *«О царю поганий, царю проклятий, лукавий, аспиде неситий!»* От як!

Зізнаюся, що мені страшенно подобається геніально-пророча кінцівка Вашої поеми «Сон», в якій навколо царя... провалюються-пропадають і старшина пузата, і менші, зовсім дрібні, та й челядь... А той кинувся...

– До москалів – москалики

Тільки застогло,

Пішли в землю...

– У вже згаданій Самарі сталася курйозна, втім прикметна подія, що може бути згадана в нашій розмові про Московію-Росію...

– *На вулиці трапився мені Іван Явленський⁸, ми веліли візникові їхати до найкращого трактуру в місті, він і привіз нас до найкращого «заведенія», сиріч, як би вам сказати, трактуру. Тільки-що ступили ми на сходи цього «заведенія», як обидва в один голос промовили: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет», – себто, салом, гаром і всілякою мерзотою. У нас, усе-таки, вистачило сміливості замовити собі котлети, але, на жаль, не вистачило терпіння дочекатися цих безконечних котлет. Явленський жбурнув половому полтинник, лайнув маненько, на що той мовчки з усмішкою вклонився, і ми пішли із «заведенія».*

Величезна хлібна пристань на Волзі! І не має путнього трактуру. О Русь!

– Нагадаю, що того дня, вже на пароплаві, Ви, Тарасе Григоровичу, зненацька, втім сподівано

⁶ Ішлося про зображення сіл у «Мертвих душах» Миколи Гоголя: «Унизу цього підвищення і почасти на самому схилі темніли вздовж і впоперек сіренькі рублені ізби... Ніде між ними не росло дерева чи якої-небудь зелені; скрізь визирала сама тільки колода»; «...дерево на хатах було темне й старе, багато дахів просвічувало, як решето; на деяких залишився самий гребінь угорі та лати по боках у вигляді ребер» (Гоголь М. В. Зібрання творів: у 7 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2009. С. 20, 98).

⁷ Ця Шевченкова максима набула безмежно ширшого, ніж у даному контексті, ментального смислу. З цього приводу не промину навести маловідоме твердження багатогрішного перед Україною Максима Горького, який восени 1916 року заявив у присутності Михайла Грушевського і Олександра Саліковського: «Для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих проміннях полудня, є і мусить бути не тільки іншою, але в багатьох випадках протилежною душі тих, які виросли й перебувають свій вік у сутінках та холоді північних лісів. Окрім того, вона повинна бути багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітнішою, гармонічнішою... Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...»

⁸ Іван Явленський — астраханський чиновник, знайомий Шевченка.

жорстко ще раз зачепили російську тему, випадково прочитавши про... китайських інсургентів...

– У капітанській каюті на підлозі побачив я зім'ятий листок старого знайомця «Русского инвалида», підняв його та знічев'я почав читати фейлетон. Там говорилося про китайських інсургентів і про те, яку промову виголосив Гонг, ватажок інсургентів, перед штурмом Нанкіна. Промова починалася так: «Бог іде з нами. Що ж зможуть проти нас демони? Мандарини ці – жирна забійна худоба, придатна тільки на жертву нашому Небесному Отцю, Височайшому Владиці, Єдиному Істинному Богові»⁹.

Чи скоро публічно можна буде сказати про російських бояр те ж саме?

– Очевидно, що в цих словах виплеснувся радикальний настрій політичного заслання, котрий тяжко і достойно відбув каторжне десятиліття... Та відомо, що й значно пізніше Ви, великий Кобзарю, стояли на такій нещадній позиції:

– **Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.**

– Зазначу, Тарасе Григоровичу, що Ваш видатний біограф у ХХІ столітті, великий українець **Іван Дзюба**, назвав соромливе уникання теми соціальної відплати у Кобзаревій творчості виявом «сучасного антиісторичного снобізму».

По-шевченківськи, у фразі про «російських бояр» акцентування личить робити не на боярах, історично прив'язаних до Х–ХVІІ століть, а на довічних російських ворогах України... Микола І у Кобзаревих поезіях був уособленням імперської Росії... Згадаймо поему «Кавказ»...

– **І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!**

– Найнещадніші, вбивчі слова Ваші, Поете, про царя Миколу І, що сидів на престолі в Петербурзі. Але отрута московська! Ви показали це геніально. Навічно для України злодіяння Миколи І будуть поставати з історичного московського гною...

– ... А із гною

Встають стовпом передо мною

Його безбожнії діла...

Безбожний царю! Творче зла!

Правди гонителю жестокий!

Чого накоїв на землі?

– Хиренну волю для українців можна вибороти лише збройним чином. А то...

– А то проспить собі небога до суду Божого страшного! А панство буде колихатъ, храми, палати муровать, любить царя свого п'яного та візантійство прославлять та й більше, бачиться, нічого.

– Щодо храмів і візантійства, то згадав я, православний Поете, короткий запис у Щоденнику від 17 вересня 1857-го, коли пропливали місто Чебоксари...

– Нікчемне, але картинне містечко. Церков у ньому буде стільки, скільки й будинків, коли не більше. І все старовинномосковської архітектури. Для кого і для чого вони збудовані. Для чувашів? Ні, для православ'я. Головний вузол московської давньої внутрішньої політики – православ'я.

– Знову-таки, Ви, всевидящий Кобзарю, вольним розумом осягнули давно й огненным словом миттєво зафіксували, що православ'я, кероване з Москви, було казенною, насильницькою релігією, знаряддям духовного пригнічення всіх народів імперії.

Знаменно, що цей цвяшок Ви повністю забили в імперське лицемірство у Москві, коли дорогою з заслання гостювали в березні 1858-го у Михайла Щепкіна й відвідали Великодню службу в Кремлі...

– Якби я нічого не чув раніше про це візантійсько-старовірське торжество, то, можливо, воно б на мене і справило якесь враження, тепер же рівно ніякого. Світла мало, дзвону багато, хресний хід, як в'яземський пряник¹⁰, суне в юрбі. Відсутність найменшої гармонії і ні тіні

⁹ Ідеться про статтю «Новейшие сведения о действиях китайских инсургентов» (Русский инвалид. 1857. № 163. 31 липня), присвячену подіям селянської війни в Китаї 1850–1864 років під керівництвом Хуна Сюцюаня (1814–1864) — Гонга — проти феодалів і національного гноблення з боку династії Маньчжурів.

Щодо Нанкіна (місто-порт у нижній течії річки Янцзи), то він був узятий повстанцями-тайпінами в березні 1853 року і до 1864-го був їхньою столицею. У коментарях до видання Шевченкового Щоденника за редакцією Сергія Єфремова у 1927 році зауважено, що «слова Гонга сказано не перед штурмом Нанкіна, а після нього».

витонченості. І доки триватиме ця японська комедія?

– Навіть не питатиму, чому саме японська... Зовсім ясно головне, а саме: недавній царський засланець, який став на прохання імперії, не побажав і не відчув у пишній візантійсько-старовірській службі святого Бога, того Бога, в якого глибоко вірив, а московські «сильні, чужі, не зрять Бога над собою»...

**– А Бог мені допомагає,
Мене заступає
І їм правдою Своєю
Вертає їх злая.**

– Ці животворящі рядки стосуються й України, яка Вас уособлює в боротьбі з лютим московітським ворогом. А все, що було сказано Вами, здавалося, мимохідь, як стає відомо, наповнено рятівним для нації найвищим смислом.

Покладаю земний поклон од українців, єдиний Кобзарю!

«Ой поїзжає по Україні...»

– Одинадцятого липня 1857 року Ви, дорогий Тарасе Григоровичу, вже передбачаючи звільнення з заслання, коротко зафіксували в Щоденнику, як випустили з душі на волю пісню...

– ...Привів, нарешті, свій гордий дух у нормальний стан і тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка...

– Відразу згадався мені Ваш вірш «Швачка» 1848 року про запорозького козака, одного з очільників Коліївщини **Микиту Швачку**, загін якого діяв на Київщині...

Та тоді на засланні співець України Тарас Шевченко згадав уголос ще одну пісню...

– Від цієї улюбленої моєї пісні я непомітно перейшов до іншої, не менш улюбленої:

Ой ізійди, зійди, ти зіронько та вечірняя...

Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода дружина **Куліша** співали у два голоси цю чарівну пісню. Це було на другий день після їхнього весілля, у фатальному 1847 році...

– Справді, дружина **Куліша Олександра Михайлівна** підтверджувала: «Співали ми з Шевченком вкупі».

Утім, ще дуже хочу попросити Вас розповісти, як співали з друзями... уві сні...

– ...Я задрімав і на крилах чарівника **Морфея** перелетів до Орської фортеці і в якійсь татарській халупі знайшов **Михайла Лазаревського, Левицького та ще якихось земляків, які грали на скрипках і співали українські пісні. Я приєднав свій тенор до капелі, і ми співали влад і суголосно:**

У степу могила з вітром говорила...

Не закінчивши цієї пісні, ми почали іншу, а саме «Петруся», і я так голосно проспівав вірші – **Люблю, мамо, Петруся
Поговору боюся, –
що капелія замовкла,
а я на останній ноті проснувся...**

– Неймовірно зворушливий сон! І маємо чи не єдине Ваше безпосереднє свідчення про власний голос. Але є й інші достовірні підтвердження, що рядовий Шевченко «мав гарний і чистий тенор і знав багато чудових українських пісень...».

Між іншим, про пісню, до якої співучий Тарас приєднався навіть уві сні, є ще згадка в Щоденнику 13 серпня...

– Увесь день і вечір я все співав:

У степу могила

З вітром говорила.

Повій вітре буйнесенький,

Щоб я не чорніла.

– А що було, коли прокинувся?

– **Поперевертався, прочитав, скільки пам'ятаю, вірші з пісні про щасливого білолицього суперника Гриця, знову заснув, молячи Морфея продовжити перерване миле сновидіння...**

– Продовжуючи прецікаву пісенну тему, зізнаюся, що мене глибоко вразили записи про земляка, рядового **Скобелева**, який служив із Вами, дорогий Тарасе Григоровичу, в Новопетровському укріпленні.

– Цей рядовий, незважаючи на своє прізвисько, був мій земляк, родом із Херсонської губернії... Як він мені казав по секрету, кріпак-утікач. Попався в бродяжництві. Прикинувся, що не пам'ятає ні де народився, ні рідні і його зарахували в солдати, де і дали йому прізвисько **Скобелев...**

Він користувався у роті славою чесного і тямущого солдата, в його обличчі світилися відвага і благородство...

Особливо мені запам'ятався українськими піснями, які він співав своїм молодим м'яким

¹⁰ Ішлося про пряник, приготовлений на меду, патоці чи цукровому сиропі з додаванням прянощів, од якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості. На жаль, слово «пряник» не включено до «Словника мови Шевченка».

тенором навдивовижу просто і прекрасно. З особливим же виразом він співав пісню:

Теча річка невеличка

З вишневого саду.

Я забував, що я в казармах слухаю цю чарівну пісню. Вона мене переносила на береги Дніпра, на волю, на мою милу батьківщину...

– А згадайте, дорогий Поете, як подібне дорогоцінне почуття виникло у Вас у березні 1858 року, коли познайомилися з **Марією Максимович**...

– Вечір провів у своїй милої землячки **Марії Максимович**. І, незважаючи на Страсну п'ятницю, вона, мила, весь вечір співала для мене наші рідні задушевні пісні. І співала так сердечно, прекрасно, що я уявив себе на берегах широкого Дніпра. Чудові пісні! Чарівна співачка!

– Абсолютно різні життєві ситуації і люди, але це лише вкрай увиразнює той історичний факт, що у національного Кобзаря Тараса Шевченка Дніпро стоїть в одному ряду з Україною:

Здається – кращого немає

Нічого в Бога, як Дніпро

Та наша славіна країна...

Прошу Вас уклінно повернутися до вже згаданого Скобелева...

– Я ніколи не забуду цього смуглявого, напівголоного бідняка, який штопав свою сорочку і забирав мене з собою своїм простим співом так далеко з задушливої казарми... І я любив його як земляка і як чесну людину, незалежно від пісень...

– Не прошу Вас, Тарасе Григоровичу, переказувати відверту, обурливу несправедливість командира, котрий «почастував Скобелева ляпасом, а він отця-командира потиличником». Але ж як обернулося страшно це для благородного й нещасного кріпака з України...

– За вироком військового суду рядовий Скобелев пройшов, як кажуть солдати, по зеленій алеї, крізь 2 000 шпірутенів і був засланий в Омськ в арештантські роти. Сумна і, на нещастя, не єдина такого роду подія.

Бідний Скобелев! Народився ти і виріс у неволі... Залетів ти в мою семирічну тюрму співучою пташкою з України немов лише для того, щоб своїми солодкими тужливими піснями нагадати мені мою милу, мою бідну батьківщину. Бідний, нещасний Скобелев...

Ти чесно, благородно повернув ляпаса злодієві, грабіжникові й за це чесне діло пройшов

ти крізь стрій і поніс тяжкі кайдани на береги пустинного Іртиша й Омі. Чи зустрінеш ти у своїй новій неволі такого уважного і вдячного слухача, товариша твоїх тужливих солодких пісень, як я був? Зустрінеш, і не одного такого ж, як і ти, невільника-сірому, земляка, варнака затаврованого, який пролле сльозу вдячності на твої тяжкі кайдани за втішні, серцю милі, рідні звуки. Бідний, нещасний Скобелев.

– Доле моя, доле! Доле моя нещаслива! Що ти наробила... Чи знайдеться в усьому світі щоденник, автор якого так щиро би побивався через нещасну долю випадкового знайомого?

«Він остався вірним своїй прекрасній національності»

– Дорогий Тарасе Григоровичу, був у Вас на заслання ще один знайомий із України, точніше, друг – «простий благородний друг **Андрій Обеременко**». Теж солдат, представник, за Вашими словами, «найбіднішого, найжалюгіднішого стану» в імперській Росії. Ви назвали його, як нікого іншого, «благородним і незмінним другом»... Незмінний, тобто завжди вірний...

Коли і як таке сподіялося, що саме солдат Андрій Обеременко привернув увагу солдата Тараса Шевченка?

– Невдовзі після прибуття мого в укріплення¹¹, я помітив у солдатській публіці, у цій одноманітній жалюгідній публіці, зовсім не солдатську фігуру. Хода, фізіономія, навіть шапка-чабанка – все в ньому виказувало мого земляка. Запитую, що це за людина така. Мені відповідають, що це Андрій, госпітальний служитель і хохол. Цього-то мені й треба. Фізіономія його здалася мені більш суворою, ніж узагалі у земляків моїх. І тому-то я почав наближатися до нього здалеку і обережно. Впевнившись од його найближчого начальства, що Андрій Обеременко зразкової честності та тверезого життя людина, почав шукати нагоди поговорити з ним наодинці по-своєму. Але він ніби помітив мої маневри і, як здавалося, старався відвести від себе цю честь. Мене це ще більше підбивало на знайомство...

– То як же Ви нарешті познайомилися з Андрієм?

– Більшу частину безсонних ночей у Новопетровському укріпленні провів я, сидячи на ганочку біля офіцерського флігеля. Одного разу це

¹¹ Тарас Шевченко прибув до Новопетровського укріплення 17 жовтня 1850 року.

П. Куліш. Портрет Т. Шевченка. 1855 р.

було взимку близько третьої години ночі, сиджу я за своїм звичаєм на ганочку, дивлюсь – із лаваретної кухні виходить Андрій. Він тоді займав посаду хлібопеки і квасника... «А що, – кажу я, – Андрію, і тобі, мабуть, не спиться?». «Та не спиться, матері його ковінка», – відповів він.

– Очевидно, Андрій одразу зачепив душу...

– Я затремтів, почувши його чисту незінсвану рідну вимову...

– А що було далі?

– Я попросив його посидіти трохи зі мною, на що він неохоче погодився. Розмову почав я, зазвичай, як це водиться між солдатами, запитав, якої він губернії і таке інше. На моє питання Андрій відповів, що він губернії Київської, повіту Звенигородського, із села Різаної¹², «тут коло Лисянки, коли чували», – додав він; а я додав, що не тільки чував, а й сам бував і в Лисянці, і в Різані, і в Русалівці, і всюди.

Одне слово, з'ясувалося, що ми найближчі земляки. «Я сам бачу, – сказав він, – що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами тощо. Як тут, думаю, до нього підійти. Може, воно й сам який-небудь лях, та так тільки ману пускає». Я взявся знову запевняти його, що я справжній його земляк, щиро бажав продовжувати розмову, але пробило три години, і він пішов топити піч для хлібів і квасу.

Так почалося наше особисте знайомство з Андрієм Обеременком.

– Цікаво, нігде правди діть, і зворушливо... Ваша дружба зміцнювалася?

– І чим далі – більше дізнавалися ми один про одного, то більше прив'язувалися один до одного. Проте на зовнішній вигляд наші відношення залишилися ті ж самі, що й при першій зустрічі. Він собі не дозволяв на людях ні тіні фамільярності, як це робили інші. Вбачаючи в мені, не знаю чому, багача-земляка і навіть родича коменданта, Андрій нарівні з іншими вірив у все це й при людях він навіть не кланявся зі мною, щоб не подумали, що він нав'язується мені в друзі. Місцем наших постійних зустрічей був згаданий ганочок, а час – ніч, коли всі, крім вартових, які перегукувались, спали.

– Як ми вже згадували, незадовго до звільнення з заслання Іраклій Усков дозволив Вам проводити час на комендантському городі, де Ви могли не лише писати й малювати, а й навіть ночувати у бесідці. Там працював і Андрій Обеременко?

– Завидне місце городника я вже йому виклопотав.

– Хотілося б із Ваших уст почути, як Андрій наприкінці липня 1857-го якось довгенько чекав на городі повернення не зовсім тверезого напіввільного солдата Шевченка після пізнього гостювання у штабс-капітана Мацея Мостовського...

– Погостювавши у Мостовського до сходу ледь надшербленого місяця, я зібрався у зворотну дорогу... Побрів тихенько на город, порушивши глибоку тишу чарівної ночі пісню:

**Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому.**

Не доходячи з пів версти до городу (це вже було близько першої години ночі), мене зустрів Андрій Обеременко питанням: «Де це Вас Бог носить до такої доби?» – «У гостях, – кажу, – був». «Та я бачу, що в гостях, бо добрі люди тільки йдучи з гостей співають». Я, нібито не чую його слів, заспівав:

**Іде багач, іде дукач,
П'ян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.**

¹² Перша назва села – Різана Криниця. Тепер – Ризине Звенигородського району Черкаської області. Влітку 2019 року я разом із Сергієм Гальченком побував у селі, в якому пам'ять про дружбу Тараса Шевченка з Андрієм Обеременком збережена у назві вулиць, їм присвяченим, у сільському музеї. Тоді було висунуто пропозицію про зведення в цьому дивовижному селі небаченого в Україні й усьому світі пам'ятник – Тарас Шевченко з Андрієм Обеременком. Тарас Григорович буде вдячний Україні за таку теплу, непафосну пам'ять про двох її синів.

¹³ У Новопетровському укріпленні відбували покарання польські політичні засланці.

– Це Ви, Кобзарю, несподівано й славно-преславно доповнюєте недавню розповідь, як «Україну згадаю, та пісеньку заспіваю...». Та ж як Обеременко реагував?

– Та годі вже вам, – перебиває мене ласкаво Андрій, – ідіть лучче та покладіться спати. А я продовжую:

**Один веде за чуприну,
Другий з тила б'є, –
Не йди туди, вражий сину,
Де голота п'є.**

Андрій, переконавшись, що я зовсім п'яний, взяв мене обережно під руку, привів до верби¹⁴, розстелив свою шинелю, нарвав під голову бур'яну, поклав мене, перехрестив і пішов. Мені не доводилося розчаровувати старого в його богоугодному подвигу й тим більше являти перед ним свої лицедійські якості. Я від душі мовчки подякував йому та, недовго покрутившись, заснув.

– А коли прокинулися?

– Я встав, приготував собі трапезу, себто чай, і пішов шукати людинолюбного Андрія, який так любовно заспокоїв мене вчора від вербою. Щоб достойно оцінити настільки мило-сердний подвиг, я думав його пригостити

**Чаєм шклянкою
І горілки чаркою.**

Але – на жаль! Цей добрий намір мені не вдався. Андрій (чого я ніяк не чекав) спав сном праведника у своїй темній землянці. Знаючи як нечемно й негарно порушувати чужий спокій, я залишив Андрія в спокої, цілком упевнений, що старий дозволив собі вчора зайву чарку, що з ним, якщо і траплялося, то дуже, дуже рідко. Артилерійський городник, його друг і товариш по землянці, приємно розвіяв моє не зовсім вигідне припущення щодо Андрія. Він сказав мені, що минулої ночі Андрій був черговим нічним сторожем по городу і, зрозуміло, всю ніч не спав. Так тепер і відсипається...

Робити нічого. Чаю шклянку і горілки чарку відклав до іншого разу, і вирішив написати кілька рядків у моєму журналі на пам'ять про мого справжнього, простого, благородного земляка.

– За що Ви його найвище цінували?

– Я полюбив його за те, що він упродовж двадцятилітнього солдатського, вульгарного, паскудного життя не опошлив і не принизив своєї національної і людської гідності. Він остався вірним з усякого погляду своїй прекрасній національності.

– У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року Ви особливо гірко зауважили, що «ми не бачили нашого народу так, як його Бог створив». ». Ви побачили! І ми знаємо тепер, що насправду Ви цінили найбільше в українцях і хто є істинним сином великого народу.

– Якщо блискали світлі хвилини в моєму темному довголітньому ув'язненні, то цими солодкими хвилинами я завдячую йому, моєму простому благородному другу Андрію Обеременку.

– Досліджуючи Ваш безсмертний, як і «Кобзар», Щоденник прийшов до висновку, що сторінки, присвячені Андрію Обеременку, – серед особливо незвичайних і повчальних. Одні з найважливіших у Щоденнику!

Хочеться розповісти серце перед тим, як просили Ви у Господа і Богоматері для земляка і друга те найдорожче, що допомогло і Вам, єдиний Кобзарю, вистояти в каторжному десятилітті.

– Пошли ж тобі, Господи, мій незмінний друже, швидкий кінець випробуванню. І поможи тобі Пресвята Мати Всіх Скорботних пройти ці безводні пустелі, напитися солодкої Дніпрової води і вдихнути в змучені груди цілюще повітря нашої прекрасної, нашої милої батьківщини!

– Цей запис у Щоденнику Ви, Тарасе Григоровичу, зробили 29 липня 1857 року, тобто за три дні до відбуття з Новопетровського укріплення, і він виявився останнім у засланчому періоді Вашого життя. Спасибі, любий Тарасе Григоровичу, за слово правди про Андрія Обеременка, який увічнений в Україні завдяки Вам.

Доземний уклін Вам, Кобзарю, за цю розмову! Скажу Вашими словами: «Будемо молитися Богу, що ще існують такі душі між себелюбними людьми».

Не приховую – сльози дають серце... Дякую Вам, особливо трепетно за Вашу жертвовну любов до України... ■

¹⁴ У жовтні 1850 року, коли Шевченка припроваджували з Орської фортеці в Новопетровське укріплення, він підняв у містечку Гур'єв свіжу вербову палицю, яку посадив на комендантському городі. Дякуючи догляду засланця, виросла «заповітна верба», під якою Тарас Григорович любив відпочивати.

ЄВАНГЕЛІЄ УКРАЇНСЬКОЮ – ПОДВИГ ПИЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО

(ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ЙОГО ДОЗВОЛУ НА ДРУК)

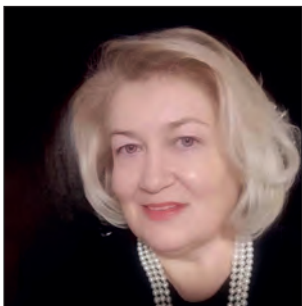
I

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
головн. науковий співробітник
Інституту фізики
НАН України, м. Київ

Олена Полевецька
інженер Інституту фізики
НАНУ,
м. Київ

Тетяна Котенко
провідний археограф Інституту
української археографії та
джерелознавства імені
М.С. Грушевського

*Тріпочуть під вітром короткі обривки життя.
тільки подвиг людського духу
доточить їх до безсмертя.*

Ліна Костенко

*Чи не прохає помочі у красномовстві
наша батьківщина, коли стільки її славних
мучеників пішло зовсім у забуття?*

Феофан Прокопович

Дуже важливо час від часу повертатися до джерел, щоб сягнути глибин рідного слова, переглянути тернисту історичну дорогу його утвердження, згадати тих, хто стояв в його обороні у часи найжорстокішої заборони. Говорячи про українських вчених, які докладали своєї праці до творення української літературної та наукової мови, згадуємо часто різного роду обіжники, укази, постанови, що забороняли цей процес. І чи не найчастіше посилаємося на отой сумнозвісний для нашого народу Валуєвський указ: «...никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может!». Сьогодні дослідникам уже відомо, що цей убивчий для українства документ видано головню для того, щоб не дозволити друкувати працю **Пилипа Морачевського**. На жаль, сьогодні мало хто знає ім'я Пилипа Морачевського, а тим паче його працю, яка спонукала міністра внутрішніх справ тодішньої росії **Валуєва** до видання свого указу.

Пилип Морачевський і за життя не був зігрітий славою, та й після смерті його ім'я постаралися скоро забути. А зробив цей чоловік надзвичайної ваги справу – першим зробив повний переклад Євангелія українською мовою, заклав отой перший наріжний камінь, за висловом **Івана Огієнка**, у підмурок, на якому будується культура літературної мови. Недарма той його переклад високо цінували **Іван Франко**, **Ізмаїл Срезневський**, **Павло Житецький**...

Пилип Семенович Морачевський увійшов в історію українського національного відродження як письменник, педагог, філолог і культурний діяч – перший перекладач Нового Завіту й Псалтиря українською мовою. Він є автором одного з перших словників української мови (1853), підручників: «История русской словесности» у трьох томах (1841–1842) і «Священна історія» (1862). Однією з найкращих і характерних для творчого доробку Морачевського є поема «Чумаки, або Україна з 1768 року» про події найбільшого гайдамацького повстання – Коліївщину, створена у 1848 році, в часи переслідуван-

ня української культури, після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. Головною ж справою всього життя Пилипа Морачевського став переклад книг Нового завіту і Псалтиря українською літературною мовою.

Пилип Морачевський

Але яку ж крамолу знайшли пильні цензори у біблійних текстах? Сумніву тут не може бути – крамола у самому факті вживання української мови, адже дозволити українське Євангеліє означало визнати українську мову офіційно, а це тягло за собою визнання окремішності української нації, відчуження велетенської території від «єдиної і неділимої». Валуєвський циркуляр завдав удар, спрямований на придушення українського національного руху ще в зародку. Він став свого роду продовженням узаконеного **Петром I** ще 1720 року інституту цензури: «...оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатають, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти».

Відтоді зусиллями ієрархів російської православної церкви у спілці з владою світською зводили непереборні перешкоди для розвитку української писемності, а водночас і освіти. Адже кожен культурний народ має переклад

Святого Письма, який є наріжним каменем у розвої рідної літературної мови. Біблія, за висловом **Григорія Сковороди**, Книга Книг, була книжкою, яку всі читали, всі взувалися на її мову, одне слово – саме Біблія довгі віки правила для цілого народу за найкращий класичний взірець літературної мови. Після безславного приєднання України до росії наступ на українство набув шаленого розмаху. З 1686 року Київську митрополію було підпорядковано московському патріархатові. Російська православна церква почала боротьбу з українською мовою під гаслом: «За єдність, за чистоту віри». Потрапило в немилість все українське духовенство, під сувору заборону потрапили «Большой требник и служебник» **Петра Могили**, «Мир з Богом» **Інокентія Гізеля**, «Меч и трубы» **Лазаря Барановича** і багато інших книг, писаних близькою до народної мовою, сповнених українськими прислів'ями, приказками. Натомість – категорична вимога, щоб «не было Игумена и Архимандрита от козацкого роду», і перевидання богослужінь на церковнослов'янську мову, наближену до «правописания и правоверия великороссийского, правильного», як пояснювали тоді.

Реально потреба перекладу Святого Письма постала аж у середині XIX століття. Ця місія – дати своєму народові переклад українською літературною мовою Святого Письма – випала на долю Пилипа Морачевського. Годі шукати бодай що-небудь про цю людину в енциклопедіях радянського періоду, ба, і в «Енциклопедії українознавства» **Володимира Кубійовича** знаходимо скупі інформації: «...перекладач Святого Письма на українську мову, родом з Чернігівщини, педагог. Його переклад Святого Письма (дві Євангелії були перекладені вже у 1860 році) довгий час не був дозволений до друку церковною владою й появився щойно у 1905–11 роках (4 Євангелії). Всеукраїнська Православна Церковна рада у Києві схвалила переклад Морачевського для вжитку у церковних відправах». Ось і все.

Згадували про Пилипа Морачевського у своїх розвідках хіба що такі видатні українські культурні діячі, як **Олекса Горбач**, **Іван Огієнко**, **Кирило Студинський**, а ще автор чотиритомового «Русско-украинского словаря», виданого у Львові, **Михайло Комаров** та літературознавець, етнограф **Володимир Науменко**. Останні дві розвідки – найсерйозніші публікації – надруковані до 1917 року. І лише за незалежної

Української держави **Михайло Малюк** здійснив спробу повернути з небуття ім'я Пилипа Морачевського. Його розвідку надруковано у виданні «Неопалима купина» (ч. 1 за 1993 рік).

Вишиванка Анастасії Морачевської (1840-х років), власноруч вишита нею

Народився Пилип Морачевський 14 (26 за н. ст.) листопада 1806 року (у день пам'яті Святого Апостола Пилипа) у селі Шестовиця Чернігівського повіту. Батька звали **Семеном**, був середньої руки дворянином. Хата батька була дещо більшою за садиби селян, та мав він ще розкішний сад. Цікаво зазначити, що після відставки 1859 року Пилип Морачевський залишається на деякий час жити з родиною в Ніжині, тому що двоє молодших синів ще продовжують тут навчання. У цьому році йому ще належала батьківська садиба у селі Шестовиця – дерев'яний будинок із садом і городом, сінокісна земля та ліс. 1861 року, після смерті дружини (15 квітня 1861), він оселився у зятя (**С. Кобеляцького**), чоловіка своєї старшої дочки Анастасії у селі Шнаківка Ніжинського повіту (тепер с. Шняківка Ніжинського району Чернігівської області). Маєток, де він мешкав, розташований у південно-східній частині села. Відтоді й до сьогоднішнього дня урочище називається «Морачевщина». За архівними даними, Морачевському в 1878 р. біля будинку належало 157 десятин землі. Проживав він з дочкою **Анастасією Пилипівною Кобеляцькою** та онуками, матеріально піклуючись про них після смерті зятя.

Варто зазначити, що виростав Пилип Морачевський у селі, серед простого люду з їхньою українською мовою. Змалку захоплювався складанням віршів, а як поет почав формуватися під час навчання в Харківському університеті. Нагадаємо, що університет у

Харкові було засновано 1805 року за ініціативи учня Григорія Сковороди **Василя Каразина**, коштом дворян і купців. У той час, коли в ньому навчався Пилип Морачевський, університет був уже помітним центром культурного і наукового життя України.

Студента-математика Пилипа Морачевського приохотив до віршування його родич **Іван Кульжинський** – літературознавець і етнограф, родом із Сумщини, який написав працю «Малороссийская деревня», що мала свого часу значний вплив на ранню творчість Миколи Гоголя. Це він, Іван Кульжинський, передав кілька поезій Морачевського **Ізмаїлу Срезневському**, який і надрукував їх у журналі «Украинский альманах». Один із перших українських альманахів, виданий 1831 року у Харкові українською і російською мовами Ізмаїлом Срезневським та **Іваном Росковиенком**, містив твори Левка Боровиковського, Євгена Гребінки, Івана Росковшенка, Пилипа Морачевського, Опанаса Шпигоцького, записи українських балад і дум, переклади Олександра Пушкіна, Адама Міцкевича та інших.

Після закінчення університету Пилип Морачевський працює вчителем математики у повітовому училищі в Сумах. На нього має великий вплив професор Іван Кульжинський. Він змушує Морачевського після трирічної праці вчителем математики скласти іспитовому комітетові Харківського університету екзамен з російської словесності й одержати звання вчителя-словесника. Після цього вони вдвох їдуть до Луцька і працюють до 1835 року у місцевій гімназії: Кульжинський – директором, Морачевський – вчителем. Коли ж цей край російський уряд оголосив «исконно русским», їхні шляхи розійшлися назавжди, кожен обрав свій шлях: Морачевський дедалі більше прихилився до українства, Кульжинський, почавши зі змагань з польською культурою, закінчить повними ненависті і зневаги публічними виступами проти української мови й літератури.

Ось вам типовий приклад отого відступництва. Саме так формувалася сумнозвісна російська запопадливість деяких наших співвітчизників. У той час вийшли у світ «Граматика» **Панька Куліша** і «Буквар» **Тараса Шевченка**. І. Кульжинський пише убивчу рецензію: «Всякую испорченность, следовательно испорченный язык, надобно исправлять, а не возводит на фантастическую степень нормальности

и самостоятельности, потому надобно стараться, чтобы люди, говорящие по-малороссийски, привыкли говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малороссияне давно уже стараются в своих семействах и училищах и о чем сильно хлопочут малороссияне, даже живущие в Галиции, а сочинитель уродливой “Граматики” заключает свое слово “до письменных” мольбой, чтобы все малороссияне говорили по-малороссийски, т. е. чтобы не исправляли своего испорченного полонизмами языка, но коснели бы в его испорченности». А оцінюючи Шевченків «Буквар», він пише: «Тенденция этого “Букваря” одна и та же, что и “Граматики” Кулиша, какая-то “воля людская” и освобождение из какой-то неволи, о какой это свободе хлопочете, господа, вы, “Букваристы”». Ось таке малоросійство. Гірка правда.

Святе Євангеліє. 1905 р.

Пилип Морачевський переїздить до Кам'янець-Подільського, де працював спершу старшим учителем, а згодом інспектором. Після 1849 року і аж до своєї відставки в 1859 році Пилип Морачевський був інспектором ліцею князя Безбородька і ніжинської гімназії. Тут він серйозно взявся за вивчення на науковій основі української мови. 1853 року він подав до розгляду в Імператорську академію наук створений ним словник малоросійської мови за полтавським діалектом. Певно, саме ця праця наштовхнула Пилипа Морачевського на думку перекласти українською мовою Євангеліє. Він побачив, що українська мова, штучно обмежена середовищем упослідженого селянства, вижита зі школи, зведена до рівня територіального діалекту, має в собі потужні можливості, величезний запас слів.

Але почалася Кримська війна. У російській імперії всі перейнялися патріотичними почуттями. Не обминуло це піднесення і Пилипа Морачевського. Селяни кинулися записуватися у козаки, бо козак – вільна людина. Почалися селянські заворушення. Пилип Морачевський написав кілька патріотичних поезій. Фольклористичну працю Морачевського високо цінував **Пантелеймон Куліш**. Він активно сприяв популяризації його творчості, публікуючи вірші Пилипа Морачевського в одному з найважливіших українських часописів того часу – «Основі».

Пилип Морачевський береться до перекладу українською мовою Євангелія, хоча розуміє, що після завершення перекладу виникнуть проблеми з друкуванням книги. Саме тому вирішив заручитися підтримкою впливових діячів церкви.

«Ваше Высокопреосвященство, – пише він у листі до митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського **Ісидора** 28 вересня 1860 року, – на всех языках, словесно и письменно, проповедуется слово Божие; исповедники Христа Спасителя имеют Библию на своих языках, а Малороссия, которой языком говорит около 12 миллионов православных христиан, не имеет на своем языке даже Евангелия... Перевод на малороссийский язык Евангелия несомненно принес бы весьма важную пользу нашему религиозному народу... С этой целью я приступил к переводу Евангелия на малороссийский язык, сличая славянский текст с текстом русским, латинским, немецким, французским и польским...».

14 жовтня митрополит Ісидор відповів Морачевському категоричною відмовою: «По частном совещании с Святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печати».

Морачевський вдруге звернувся до Ісидора з проханням, що «...этот труд мой я считал делом столько полезным, сколько и богоугодным: и поэтому мне приятно будет, по крайней мере, оставить его детям моим, на память обо мне, как видимый знак моего благословения, которым буду просить им благословения Божьего».

Відхилений рукопис повернувся в день смерті дружини – 15 квітня 1861 року. Випадковий збіг чи трагічний знак долі? Але Пилип Морачевський не опустив безпорадно рук, і 16 листопада 1861 року переклад усіх чотирьох Євангелій було закінчено, виправлено і переписано начисто. Але як надрукувати?

Введенська церква у с. Шняківка, яку збудовано за ініціативи і підтримки П. Морачевського

У цей час було скасоване кріпацтво. Вийшов царський маніфест про волю, звісно, російською мовою. Люди з нього мало що розуміли. Як пише **Софія Русова**: «... у деяких селах грамотний припадав на 130 жителів. Нікому було "Положение" прочитати. Приміром, почне священник чи писар читати: "Осени себя крестным знаменіем, православный народ". Люди слухають, затамувавши подих, і безнадійно переглядаються: "Що воно там за сіно говоритьсь?"». Отож 15 березня 1861 року цар розпорядився перекласти «Положение о крестьянах» українською мовою. За цю справу взявся Пантелеймон Куліш.

9 вересня 1861 року Його Імператорська Величність видав указ про дозвіл священикам Полтавської духовної консисторії виголошувати проповіді українською мовою. Дивовижно... Але політика «кнута и пряника» в росії діяла. Відкривали недільні школи, навіть було амністовано деяких членів Кирило-Мефодіївського братства.

Тож Пилип Морачевський розраховує на підтримку з боку Академії наук. Переклад Євангелія рецензують академіки Ізмаїл Срезневський, визначний російський славіст-філолог **Олександр Востоков**, який був першим видавцем Остромирового Євангелія (1843) – найдавнішого датованого східнослов'янського рукопису, найважливішої староцерковної слов'янської пам'ятки, написаної у 1056–1057 роках для новгородського посадника Остромира дяком **Григорієм**. Думка вчених була одностайна: «Євангеліє, перекладене малоросійською мовою п. Морачевським, є у вищій мірі праця знаменна, як зі сторони науково-філологічної, так і зі сторони релігійно-моральної... Переклад Морачевського засвідчує цілком, що як якість, так і характер слів, якість словосполучень українських ніде не спотворюють сутності ані змісту думок... Поза всяким сумнівом, переклад Морачевського повинен зробити епоху в літературній просвіті малоросійської мови... Тому вважаємо ми, що переклад Морачевського необхідно з позитивним відгуком Академії подати на схвалення Святійшим Синодом і просити його, після оцінки його з богословського погляду, дозволити до друку».

Синод, не покладаючись на думку Академії, послав переклад ще на додаткове рецензування калузькому архієпископу **Григорію**, шефові жандармерії **Долгорукому** й київському генерал-губернаторові **Анненкову**. Архієпископ Григорій, родом з Чернігівщини, тільки-но почав читати Євангеліє, розплакався і кинувся до свого домашнього лікаря, також українця, зі словами: «Ось ідіть подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині». Тож і відгук він надіслав до Синоду захоплений, з думкою про найшвидший друк цієї важливої праці.

Здавалося, усе сприяло виходу перекладу Морачевського у світ. Але цього не сталося. Переклади П. Морачевського Нового Завіту і Псалтиря українською справді стали поштовхом до появи Валуєвського циркуляра. У церковній сфері цей циркуляр став законом на підставі спеціальної постанови 1863 р. за № 2156 під назвою «Указ Синода духовным цензурным комітетам», що діяв до початку XX століття. Духовна цензура не повинна була допускати до друку жодного рукопису релігійного змісту українською мовою, будь-чого, що мало хоч якийсь стосунок до релігії і церкви. Згідно з цією постановою негайно було призупинено обговорення питання про переклад Нового Завіту Пилипом

Презентація про Пилипа Морачевського у Будинку вчених НАНУ (клуб «Наукова спадщина»)

Морачевським. Отже, основна причина заборони публікації перекладів Св. Письма П. Морачевського – політична.

Ще від початку 60-х років XIX ст. поляки, готуючи повстання, почали всіляко цькувати все українське публічно. Найбільше діставалося недільним школам для простого народу, які впровадила київська «Громада» на чолі з **Володимиром Антоновичем**. У чому лише не було звинувачень: нібито там готують гайдамаччину, виношують плани відокремлення від росії... Усе це після придушення польського повстання відгукнулося на українцях. Звинувачення підхопив редактор найтиражнішої імперської газети «Московские ведомости» **М. Катков**: «З'явилися нові Кирили та Мефодії з дивовижними абетками на світ Божий. Був пущений міф якоїсь вигаданої малоросійської мови, почали з'являтися книжки на нововигаданій мові, – писав він, – а Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою, український народ є ... частина лише, але істинна! – російського народу, без якої він не може лишитися тим, чим він є. ...Малоросійської мови ніколи не було і, не дивлячись на всі зусилля українофілів, досі не існує...».

Налякані катковською істерією, шеф жандармів Долгорукий і генерал-губернатор Анненков в один голос заявили, що Євангеліє в перекладі Морачевського є книгою «*опасною и вредною*». Все це і породило «*секретне відношення по цензурному відомству*» від 8 липня 1863 року

№ 394, що і ввійшло в історію як Валуєвський циркуляр.

Прочитуємо дещо з цього указу мовою оригіналу: «*Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы... Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную... Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, наречие, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием Польши; общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Сделать... распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на том языке, которые принадлежат к области изящной литературы: пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить*».

Зроблено все, щоб українська школа не мала для своєї розбудови основи – книжки. Дракнівський циркуляр повністю паралізував українське книгодрукування. Так, 1865 року вийшло тільки 2 українські книжки, 1866 – жодної, 1867 – три, 1869 – одна. Можна було сподіватися

на ввезення української книжки з Галичини, але і тут наспів Емський указ 1876 року, який забороняв ввозити з-за кордону без спеціального на те дозволу будь-які українські книжки, а в самій імперії було заборонено видання оригінальних українських творів, українські вистави і друкування текстів українських пісень.

Тож сподівання Морачевського побачити свою працю надрукованою були марними. Але він не полишає своїх намагань. Впродовж 1860–1865 років Пилип Морачевський переклав: Євангеліє (1860), Діяння святих апостолів (кін. 1861–поч. 1862), Послання святих апостолів (1863–1864), Апокаліпсис (1864) і Псалтир (кін. 1864 – квітень 1865). Перекладач протягом декількох років працював над удосконаленням текстів: Євангеліє мало декілька авторських редакцій перекладу – 1861 р. та 1864 р.; Діяння святих апостолів – редакцію 1864 року. У 1864 р. Пилип Морачевський завершив також переклад Послань святих апостолів, над якими періодично працював раніше.

Повний переклад Нового Завіту і Псалтиря Пилип Морачевський передав на тимчасове зберігання в бібліотеку Імператорської академії наук, поки не з'явиться можливість їх опублікувати. Але до рукописного фонду Бібліотеки Імператорської академії наук не надійшов автограф перекладу Морачевського Нового Завіту у двох книгах, висланий перекладачем в академію у 1864 р. і переданий в бібліотеку в 1865 р. на тимчасове зберігання. Довгий час – 150 років (!) – автограф зберігали у складі бібліотеки О. Нікітенка, а виявили у 2014 році у Відділі рукописів і книжкових пам'яток Наукової бібліотеки Томського державного університету. Завдяки цьому засвідчено, що Пилип Морачевський до Академії дійсно направив на зберігання повний переклад Нового Завіту, в остаточному варіанті 1864 р. (авторська редакція тексту проведена в 1863–1864 рр.): Перша книга – Євангеліє; друга книга – Діяння і Послання Св. Апостолів, Апокаліпсис. У рукописний фонд академічної бібліотеки надійшов тільки автограф перекладу Псалтиря, переданий перекладачем на тимчасове зберігання.

Наприкінці XIX ст. надійшли й інші різночасові автографи перекладів книг Нового Завіту. Але саме переклад Пилипа Морачевського (15 квітня 1861 р.) було взято у 1905 році за основу під час підготовки до академічного видання Євангелія українською мовою, оскільки, за

дослідженням **Павла Житецького**, він значно більше відповідає вимогам науки і життєвої практики, ніж переклади Пантелеймона Куліша й **Михайла Лободовського**. Академічне видання Євангелія українською мовою публікували під назвою «Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє» паралельно з церковнослов'янським текстом за Євангеліями упродовж 1906–1911 років.

«Життя моє, певно, підходить до кінця, – писав Пилип Морачевський своєму синові 28 лютого 1878 року, – і я дякую за нього Богові: ранок мій йшов, здається, похмуро, але я досяг, чого досягнути мені було можна; полудень сяяв наді мною світлим і теплим промінням; вечір мій тихий і безтурботний, – я оточений любов'ю і сам повен любові». 1879 року Пилипа Морачевського не стало.

Минуло чверть століття. Про Пилипа Морачевського забули. Лише в часи революції 1905-го року згадали в росії про переклад Морачевського. Справу видання книг Святого Письма українською мовою було остаточно вирішено, головню завдяки заходам великого князя **Костянтина Костянтиновича**, тодішнього президента російської академії наук. На нашу думку, найбільш ймовірно, що це рішення було прийнято й тому, що 1903 року у Відні було вперше надруковано українською мовою Святе Письмо у перекладі Пантелеймона Куліша, **Івана Нечуя-Левицького** й **Івана Пулюя**, і воно проникало нелегально на терени російської імперії. А ще, як пише уже згадуваний нами Михайло Комаров, *«переклад Морачевського і не міг зовсім загубитись, бо чимало земляків мало вже той переклад переписаний...».*

Отож імператор 25 лютого 1905 року, в день народження Тараса Шевченка (за старим стилем), затвердив постанову Ради Комітету Міністрів про зняття заборони на друк українського Євангелія... І Святійший Синод благословив друкувати Євангеліє у перекладі Морачевського в московській синодальній друкарні під наглядом Кам'янець-Подільського єпископа **Парфенія**.

Високу оцінку перекладу Морачевського дав відомий мовознавець **Павло Житецький**: *«Морачевський найвищою мірою володів відчуттям народної мови, – пише він, – і, так би мовити, психологією її, і всі зусилля докладав до того, щоби, не відступивши від змісту слов'янського тексту, умістити у свій переклад психічну*

**Хрест на умовному місці поховання
Пилипа Морачевського**

тканину малоросійської мови і притаманні їй звороти, її звичаї і обичаї. З неї почерпував він своє натхнення, що надає його перекладові тепла і живих фарб».

Нарешті, навесні 1906 року, переклад Морачевського побачив світ. Спочатку Євангеліє від Матвія, а далі й інші. Перший наклад – 5 тисяч примірників – розлетівся миттєво, в червні додруковано ще 10 тисяч, а в жовтні – ще 20 тисяч. Наступного року довелося додрукувати ще 30 тисяч. Лише за 1906–1907 роки за статистикою Михайла Комарова було продано 129 000 книжок трьох Євангелій Матвія, Марка і Луки. Фантастичний, як на той час, тираж!

Євангеліє від Івана вийшло вже в 1911 році. «В якому числі – мені невідомо», – писав Комаров. Невдовзі багатьох причетних до видання Євангелія було відзначено нагородами. Не згадали тільки одну людину – Пилипа Морачевського, автора перекладу. Не було його прізвища і

**Шняківка. Освячення хреста на умовному місці
поховання П.С. Морачевського**

на виданому Євангелії. З часу смерті автора перекладу минуло 32 роки...

Упокоївся Пилип Морачевський у віці 73-х років 17 (29) квітня 1879 р. в селі Шняківці поблизу Ніжина. За заслуги перед храмом і громадою села його поховали на церковному подвір'ї сільської церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці як головного фундатора і будівничого храму. У 1930-ті роки за радянського правління Введенський храм було розібрано, могилу Пилипа Морачевського, як і інші поховання цвинтаря, зрівняли з землею. Уже за нашого часу на місці поховання українського вченого, перекладача й патріота поставлено великий дубовий хрест.

Дивовижна несправедливість долі! Людину, яка зробила насправду апостольську справу – дала слово Боже многостраждальному українському народові, – цей народ довго не знав. Та й чи знає сьогодні, вже в незалежній Українській державі, в якій і досі українське слово гнане й упосліджене? Але пам'ятаймо, що у кожній нації існують постаті, які визначають її культуру, ментальність і, зрештою, її совість. Такою постаттю, великим подвижником був Пилип Морачевський. ■

Література

1. Огієнко І. Не маємо каменя наріжного. Рідна мова. 1934. Ч. 4. С. 131–138.
2. Малюк М. Пилип Морачевський. Неопалима купина. 1993. Ч. 1 С. 55–74.
3. Шевелєв Б. «Чумаки» Филімона Галузенка і їх справжній автор цієї поеми. За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. За ред. М. Грушевського. Харків–Київ, 1930. Кн. 6. С. 17–106.
4. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. У 4 т. Київ: Рада, 2006. Т. 2. С. 188–197.
5. Котенко Т. Пилип Морачевський, письменник, педагог, філолог, перший перекладач Нового Завіту та Псалтиря українською мовою (до 210-ї річниці від дня народження). Т. І. Котенко Труді Київської Духовної Академії: наук. зб. Київ. православ. богослов. акад. / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Єпіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. [Київ], 2017. № 17 (189). С. 99–117.

Від редакції «Світогляду».

Василь Стус загинув у сталінському таборі 4 вересня 1985 року. Цього року виповнюється 40 років з дня загибелі українського поета, дисидента, правозахисника, борця за незалежність України.

«Хто проти тиранії, встаньте!» – разом з **Вячеславом Чорноволом** вигукнув Василь Стус 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі "Україна". І люди в залі, підхоплені цим закликом, встали!

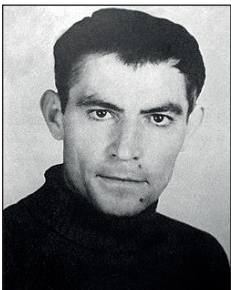
Не переставав до смерті вірити в щасливе майбутнє України: «Ще вруняться горді Славутові кручі». І сьогодні, як ніби це було тільки

вчора, звучать вистраждані слова палкого патріота України:

**Моя Україна забула
Сміятись. Вона гомонить.
Моя Україна не вщухла
Од прагнення жить.
Моя Україна не знає
Веселих світань.
Моя Україна палає
У мить догорянь.**

Шановні читачі. Пропонуємо вашій увазі есе-спогади Юрія Іващенко про Василя Стуса.

СПОВІДЬ НЕЗЛОМУ

Василь Семенович Стус (1938–1985) – український поет, прозаїк і літературний критик.

Відомий своїми перекладами на українську мову творів Гете і Рільке, Кіплінга, Унгаретті, Лорки, Гі де Мопассана та ін. Як філософ Стус був прихильником ідей екзистенціалізму, проблем людської свободи та відповідальності.

9 квітня 2025 року в Центрі Стуса, що розташований в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві, з'явився новий експонат. – «Свідоцтво про астероїд СТУС».

Астероїд під тимчасовим позначенням 2010 UC106 вперше було зафіксовано на кадрах автоматизованого огляду неба в Андрушівській обсерваторії 31 жовтня 2010 року. З того моменту почався багаторічний шлях вивчення орбіти цього небесного тіла, в якому брали участь 15 обсерваторій всього світу. Цей процес тривав до 25 березня 2021 року, коли Міжнародна астрономічна спілка (МАС) у своєму циркулярі опублікувала елементи його орбіти з постійним номером 548715.

У лютому 2025 року астероїд 548715 був обраний для подання до Робочої групи з номенклатури небесних тіл (WGSBN) для спеціальної пропозиції по присвоєнню власної назви згідно з установленою процедурою. Розгляд пропозиції тривав приблизно місяць, і 17 березня 2025 року в черговому циркулярі WGSBN був опублікований результат цієї багаторічної праці.

(548715) Stus = 2010 UC106

Обставини відкриття: 2010-10-31/ Ю.Іващенко*/ Андрушівка

Іноді творче натхнення приходить знезапек, часом його доводиться чекати довго. Інколи воно приходить як наслідок чийось цікавої розповіді, красивої мелодії чи уривку поезії. Це як явище резонансу, коли частота внутрішніх коливань системи співпадає з зовнішньою.

Зимою одноманітність нашого життєвого циклу «робота–сон–робота» порушує телевізор, коли з сотень каналів телебачення ти хочеш відшукати бодай два-три, які тобі до душі. Серед безлічі серіалів, ток-шоу, боїв екстрасенсів та інших «країн розваг», від яких у глядача, як у казкового Піноккіо, з часом виростають осячі вуха, ти намагаєшся відшукати щось з популярної науки, садівництва, історії чи краєзнавства. Якщо дивишся регулярно останню категорію, то можеш поринути в напівзабуті місця дитинства чи юності, викликати з минулого юнацькі роздуми, мрії та сподівання через призму десятиліть і порівняти їх з пройденим шляхом і набутим досвідом. Цього буває достатньо, щоб оцінити прожиті роки для якісного висновку: життя склалося, але, ех, повернути б роки...

А з екрана телевізора лунає:

**Вийду в ніч, під соснами пройду,
промину завмерлу автостраду
і на тишу раптом набреду -
вклякни й згадуй.
Глухо в сні колотиться ставок,
ошалілі тріпаються сови,
і німує безголосий мрок,
і лютує розпач безголовий...**[1]

О, Боже! Чому колись давно, ще десятки років тому, перечитуючи «Зимові дерева» Василя Семеновича Стуса, ти не зміг, без сторонньої підказки зрозуміти, про які сосни та автостраду йде мова? І лише тепер завдяки мудрому краєзнавцю з телевізора ти осягнув їхню конкретику і географічне розташування! Адже це не абстрактні сосни з автострадою і ставком, а цілком конкретні, повз які ти сам ходив десятки разів!

1979-го року тобі, ще студенту-першокурснику, випала нагода проїхати київським автобусним маршрутом №56 від Виставки досягнень народного господарства (ВДНГ) до Четвертої просіки у Святошині. Густо насажені височенні сосни, що тягнулись окрай Великої окружної дороги ще від Борщагівки, збереглися в пам'яті назавжди. На жаль, то був перший і єдиний випадок, коли твої шляхи перетнулися з Його шляхами не лише в просторі, але й у часі. Та хіба хтось міг про це подумати тоді?!

Наступного разу доля закинула тебе до Четвертої просіки аж у 1985-му. На тому місці вже була клиноподібна автотранспортна розв'язка, трамвайні колії зникли, сосни порідили. Того року на масиві «Новобіличі» НАН УРСР, яка за радянських часів мала власні ресурси для житлової забудови в м. Києві, звела багатоквартирний будинок, надавши житло одразу кільком сотням своїх співробітників. Тоді це була далека окраїна Києва, але проблема доїхати до роботи в Голосієво, де знаходиться Головна астрономічна обсерваторія НАНУ (ГАО), меркла в ейфорії емоцій від відчуття власного куточка. Шлях до роботи тривав півтори години: потрібно було двічі змінити один маршрутний автобус на інший, а в проміжку подолати пішки ще один кілометр вздовж Великої окружної дороги, від того місця, де зараз знаходиться кінцева станція метро «Академмістечко», до вже згаданої Четвертої просіки. Цей кілометр – наче пам'ятник

знищеному забудовниками селу Біличі в до-чорнобильську епоху; по праву руку – вулиця Чорнобильська, самотні сосни, що чудом вціліли, і, нарешті, кленоподібна розв'язка з кінцевою зупинкою автобуса №56, який за пів години доїздить до Одеської площі.

За роки нічних спостережень в ГАО (загалом від 1983 до 1992 року тих ночей було десь приблизно триста) цим кілометром тобі довелося пройти не менше сотні разів. Напружена робота в рваному режимі дня не залишала часу на ліричні відступи та роздуми про сусідні сосни та ставки. А в чорнобильський 1986 рік, багатий на ясні безхмарні ночі, прогулянки серед сосон стали небезпечними, бо рівень радіації місцями в траві сягав кількох мілірентген за годину.

На початку 90-х доля звела тебе з директором Астрономічної обсерваторії Київського національного університету ім. Т. Шевченка **В.В. Тельнюком-Адамчуком**. У його кабінеті, трохи поодаль від робочого стола висів на стіні фотопортрет невідомого тобі чоловіка з суворим виразом обличчя. Традиційно в обсерваторіях стіни заповнені портретами відомих учених, але ті проникливі очі тобі були не знайомі. Що хотіли вони сказати – ти збагнув лише через десятиліття:

**Схарапудженням дивись більмом
понад крони, хмари, понад небо,
ти, перевантажений гріхом,
ніби ніж, в своїх застряглих ребрах,
світишся по краю води
ледве-ледь – по мерехтові втоми.
Власного – на окраї – знайди,
втраченого – в мерехті. Незлому
висповідайся, давши на позір
злигоднями збирану непотріб...**

Та хіба ти один був сліпим у ті далекі 1990-ті? Цілі покоління українців перебували під дурманом радянської системи, яка через шкільні програми та мережу сексотів вдовблювала нам у мізки принципи виховання «*нової*» людини: «*не висовуйся*», «*краще промовчи*», «*тобі що, більше за інших треба*»? Пізніше з'явилась ейфорія і нав'язане переконання, що незалежність України далась нам, як манна небесна, – без кривавої боротьби. Ейфорія пізніше розвіялась, як дим, на руїнах знищених бульдозерами сіл і вирубаних сосен, бо не дослухались ми до Його пророчого крику душі і заклику до прозріння:

**Мертвий мій органе, лісу мій,
вилляте і вигукле стозвуччя,
чуєш, не безумій, ставе мій,
безуме, завжди: росте, як круча,
ніч. Ти нею весь опоночів.
Жально сяють божевільні зорі.
І летить орда смертельно-хорих
виплесків пекельних – кажанів.**

Краще пізно, ніж ніколи. Твої прогулянки серед сосон – і святошинських, і голосіївських – мали свій магічний зворотній ефект. Під їхнім впливом ти через десятиліття посадив свій ліс, в якому вирости могутні сосни, дуби, клени і вічнозелені кипариси – привіт з сонячного Криму. Над їхніми кронами в небі яскраво сяють Стожари, Ясла та Пояс Оріона – ті ж самі зорі, що світили і Йому під час прогулянок до ставка. Мабуть, тому що ти не зрадив своїй дитячій мрії – астрономії, – у тебе з часом настала можливість відкривати нові малі планети, яким, згідно з міжнародними правилами, можна надавати власні імена.

Тож тепер, коли безхмарними ночами до мого лісу приходять юрба дітлахів, щоб послухати лекцію про безмежний Всесвіт, ти з гордістю розказуєш їм про відкриття нових астрономічних тіл, які носять імена української духовної еліти – *Богдана Ступки, Ліни Костенко, Кузьми Скрябіна, Михайла Петренка, Бориса Лятошинського, Бориса Тена, Євгена Концевича, Анатолія Мокренка* та ін. А коли тебе запитують про місце людини у Всесвіті, ти замість від-

повіді розповідаєш про Нього, про історію Його планети, і про Його лист дружині з заслання, бо немає кращої відповіді на це одвічне запитання, ніж Його рядки:

**Земля хитнулася під нами
і небо, ніби маячня,
накликана нічними снами
так необачно й навмання.
Нема ні висі, ані долу:
єдиний кривокрилий птах
проносить душу нашу голу
то проміж зір, то по тернах.
Людино, що твого воління
віками значені сліди?
Лиш успокоєне струміння
прозрінь – провісників біди.
Розбіглися твої напасті,
мов кола по воді – жалі.
І тільки по вітчизні страсті
ряхтять, як зорі, на шпилі.
Порвались ланцюги надмостя
межи світами порожнеч
мов блискавка, Господній меч
трощить і трощить наші кості [2].**

Висловлюю щире подяку директорів «Центра Стуса» *Дмитру Васильовичу Стусу* за надані матеріали та коментарі. ■

Юрій Іващенко, канд. фіз.-мат. наук
Андріївська астрономічна обсерваторія

1. Василь Стус. Вибране. Вид-во КСД, 2023. 320 с.

2. Там же.

Віктор Писаренко
доктор сільськогосподарських
наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки
України

Григорій Шарій
доктор економічних наук,
професор,
Голова громадської спілки
«Полтавське товариство
сільського господарства»

Віктор Самородов
доцент,
Заслужений винахідник України,
Почесний академік НААН
України

Віктор Вергунов
доктор сільськогосподарських та
історичних наук, професор,
Заслужений працівник
сільського господарства України,
академік НААН, Почесний
академік НАПН України

ЖИТТЯ ПРОЖИТИ – НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ

ДО 90-РІЧЧЯ ГЕРОЯ УКРАЇНИ СЕМЕНА АНТОНЦЯ

Символічно, що за більш як сорок років на одному з брендів України, а саме на аграрній Полтавщині з її благодатними чорноземами з центром у селі Михайлики Миргородського району Полтавської області, вдалося створити, без перебільшення, такий собі природний заповідник площею 7 тис. га. що став «меккою» європейського зеленого відновлення та світової «синьої економіки».

У земному перебуванні існує безліч різноманітних правил відносно діянь людини. Звісно, що ці канони умовні, оскільки не існує чітко визначених стандартів чи енциклопедичних понять. При спробах оцінити насамперед тих, хто спромігся піднятися над середнім рівнем, звучать визначення: *геніальний, видатний, відомий, знаний, неординарний, авторитетний* тощо. Якщо всі такі риси притаманні одній людині, говоримо про її унікальність. Це стосовно мирського життя. А в духовному сенсі канонізація має власні критерії чи визначення через певні чесноти та звитяги. На першому місці стоїть святий, а вже потім сповідник, апостол, пророк, чудотворець тощо. Кому поталанило знатися з такими людьми, відносяться до категорії щасливих, оскільки вони доторкаються до чогось неймовірного, яке відчуваєш фібрами душі й, насамперед, своїм серцем. Серед таких унікальних людей – великий українець за народженням та особливо за всім зробленим в ім'я майбутнього – Герой України, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, Почесний академік Національної академії аграрних наук України **Семен Свиридович Антоненко**.

Ще при житті він став легендою, в першу чергу як талановитий керівник та організатор аграрного виробництва планетарного масштабу. Він вдало поєднував результати власних досліджень та спостережень з вітчизняним і світовим передовим досвідом, широко впроваджуючи все в аграрне виробництво. Тому зовсім не випадково в цивілізованому світі відоме його дітище – приватне підприємство «Агроекологія», розроблене та апробоване десятиліттями органічного землеробства.

У дитинстві Семен мріяв стати моряком, капітаном корабля, і якби це сталося, ми переконані, що він був би не просто капітаном судна, а став би адміралом флоту. Але за різних життєвих обставин цього не відбулося, і поїхав молодий мрійник на Батьківщину з твердим благородним наміром робити краще – господарювати на благодатних чорноземах. При цьому саме для себе визначив мету: при колективному веденні господарства досягти рівня авторитету капітана корабля. Мрію він проніс через все своє земне перебування, наполегливо працюючи та постійно навчаючись. Ставши наймо-

Герой України Семен Антонєць - засновник системи органічного землеробства

лодшим на той час головою колгоспу не тільки на Полтавщині, а й в Україні (29 років), тобто майже капітаном аграрного корабля, протягом життя Семен Свиридонович вивів два занедбані колгоспи на широкий фарватер добробуту і процвітання.

Його мудрості не було меж, це добре відомо. Протягом його керівництва в господарстві «Агроекологія» побували і академіки, і президенти та прем'єр-міністри. Слухали, але, на жаль, до кінця так і не дослуховувались до порад вченого-аграрія, кивали головами, а після смачного обіду все забували. Якби дослуховувались до мудрого керівника успішного господарства, наразі Україна могла б бути зовсім іншою: не страждали б ґрунти від змін клімату, особливо водної деградації.

Однією з головних тез, які пропонував Семен Свиридонович керівництву держави, була теза, щоб при час реорганізації аграрних господарств на початку незалежності нашої країни не скасовувати планів, завдань і державних зобов'язань та закупівель щодо держзамовлень на необхідну кількість виробництва і гарантії закупівлі тваринницької продукції. Ферми були б не тільки збережені, але й реконструйовані, і села б збереглися і люди досягли б омріяного добробуту.

Щодо питання продажу землі у Семена Свиридоновича були власні міркування. Він говорив, що земля дана Богом і належить прийдешнім поколінням, і правильно було б, щоб Державний земельний банк викупив землю і передавав землекористувачам на правах оренди. Вона була б і доглянута, і давала би урожай, а з неї сплачувалися податки, тобто земля поповню-

вала би не кармани чиновників від землі, а державний бюджет. Це був би дієвий ринок землі і обіг, а не скупка, перепродаж та спекуляції.

Науковець вважав, що при розпаюванні землі краще не виділяти паї в натурі, оскільки при розпаюванні багато полів «порвано паями», що погіршує використання в основному масиви та створює проблеми і фрагментарні черезполосиці. Головні принципи керівництва Семена Свиридоновича базувались на новаціях, дисципліні, повазі до людей і матінки-Природи.

Дві істини сповідував Семен Свиридонович – створення добробуту людини та впровадження органічного землеробства як бази для створення достатку в житті людей. Інновації (наукові матеріали, передовий досвід, власні думки і дослідження) та дисципліна (слова «Семен сказав – значить бути законом»), повага до людей і Природи. До впроваджень у виробництво, як говорив Семен Свиридонович, повинен бути науково-обґрунтований підхід. У цьому відношенні він продовжував традиції прогресивних господарів Полтавщини, таких, як **П.А. Кочубей**, князь **В.О. Кудашев**, **О.О. Ізмайльський**, **Д.К. Квітка** тощо.

У господарствах, де працював Семен Свиридонович, впровадження новацій було також постійним процесом. У цьому відношенні щодо їх трансферу він випереджав час. А інновації у виробництво завжди були піонерними, забезпечуючи підвищення рівня виробництва та доходності як у фінансовому, так і в культурному сенсі. Він вважав, що головне у впровадженні інновацій у виробництво – говорити людям науково-обґрунтовану правду і обов'язково виконувати обіцяне, коли матеріальна зацікавленість виконує роль контролю над технологічним процесом.

І на сьогодні його пошуки, наприклад, по підвищенню рентабельності тваринництва і особливо свинарства, не втратили актуальності. Аналізуючи недоліки у виробництві свинини, видатний вчений та практик накреслив систему заходів по підвищенню продуктивності, основою яких був потоковий метод утримання свиней. Це впровадження дозволило його господарству постійно виконувати плани реалізації вирощеної екологічно збалансованої продукції і отримувати унікально високу ефективність.

Влітку у більшості господарств корів годували виключно зеленою масою, внаслідок мали молоко низької якості і постійно хворих тва-

**С.С. Антонєць на підприємстві «Агроекологія»
(с. Михайлики Полтавської обл.)**

рин через розлади травлення. У зв'язку з цим С.С. Антонєць впровадив небачений на той час метод підвищення продуктивності молочного господарства – балансування раціону з сухою речовиною. У літній період худобі почали згодовувати сіно та прив'ялену зелену масу. Були впроваджені у виробництво рекомендації академіка **Григорія Богданова**, який обґрунтовано регламентував на одній з обласних нарад: «... якщо ти накопив зеленої маси худобі й кидаєш у ясла, то кинь туди соломину (перемішай з соломою)».

У господарстві Антонця з метою підвищення рентабельності тваринництва зосередилися на розведенні великої рогатої худоби: вирощуванні теличок та інтенсивній відгодівлі бичків, на що держава робила акцент – були впроваджені відповідні грошові стимули для збільшення виробництва яловичини. Крім того, ввели додаткову оплату працівникам не тільки за приріст, а й за здану худобу високих вагових кондицій.

Те, що пропонував Семен Свиридонович, часто не вкладалося у навчальні матеріали з підручників та в практику більшості агрономів. Наприклад, були поля, на яких після дощів почала рясно сходити щириця. З точки зору пересічного агронома, це – бур'ян, який необхідно швидко знищити, але Семен Свиридонович не намагався відмовлятися від можливостей, подарованих природою і вважав, що «дикий» родич популярного у світі культурного амаранту цілком може стати чудовим кормом для корів або навіть сидератом. Семен Антонєць вважав, що у господарстві повинно цінуватися не лише те, що можна покласти в комори чи в ясла худобі, а й те, що годуватиме землю чи правильніше сприяти відновленню її родючості.

Багато інновацій впроваджувалися на межі ризику. В «Агроекології» вперше було впроваджено післясходове боронування цукрових буряків з метою знищення бур'янів у стадії ниточки. Боронували впоперек рядків – і поле ставало чорним. Не у кожного витримували нерви споглядаючи таке поле, але на наступний день вже були і буряки чисті, і густота достатня для формування доброго урожаю.

В «Агроекології» повністю перейшли на посів озимої пшениці в кінці оптимальних строків, не збільшуючи рекомендовані норми, а навпаки, зменшуючи. У результаті зменшується пошкодження рослин в осінній період злаковими мухами, попелицями, цикадками і різними хворобами. При зменшених нормах висіву збільшуються площа живлення рослин, вони краще забезпечуються вологою, формується більш вагоме зерно і високий урожай. Цьому сприяє також зменшення пошкоджених рослин вірусними хворобами і борошнистою росою у весняно-літній період, а у випадку весняно-літньої посухи рослини менше відчують нестачу вологи.

Завдання по отриманню запланованого урожаю пшениці озимої у господарстві також вирішувалось завдяки використанню кращих рослин-попередників (багаторічні бобові трави, сидеральні і зайняті пари, зернобобові культури, в окремих випадках ріпак та кукурудза на силос), вживання елітного посівного матеріалу, посів у кінці оптимальних строків та використання нижніх порогів норм висіву. Указаний технологічний ланцюг забезпечує також і оптимізацію фітосанітарного стану посівів.

На рахунку Семена Свиридоновича 18 наукових розробок інноваційного спрямування, які були впроваджені у виробництво і захищені патентами України. Учений вважав, що впровадження нового повинно приносити прибуток, у цьому випадку працівники стають співучасниками загальної справи. В організаційній роботі з працівниками господарства обговорювалися не тільки принципи взаємовигідної співпраці, а й норми стимулювання праці. Стимулювання складалося з двох частин: нормативної (рекомендованої профспілками та виробничими управліннями) і додаткової (премії та додаткової виплати). Семен Свиридонович впровадив стимулювання від продукції, отриманої понад визначений попередньо план, коли ділиться та частка врожаю чи надоїв, яка перевищує передбачений рівень. Як наслідок продуманої органі-

Герой України Семен Антонєць

заційної роботи ПП «Агроекологія» у 1989 році досяг показників виробництва сільськогосподарської продукції на рівні розвинених країн Європи, а на оплату праці господарство витратило 48 % грошових надходжень.

У перший рік роботи голова колгоспу Семен Антонєць після розрахунку по трудових під кінець року видав колгоспникам додаткову оплату праці. На рахунках господарство мало більше мільйона карбованців, а рік тому, коли Антонєць приймав господарство, на його рахунках було лише 42 тисячі карбованців.

З часом у тваринництві постало питання модернізації молочної галузі – боксового утримання корів, будівництва новітніх доїльних залів.

З перших днів роботи керівник ПП «Агроекологія» виявляв велику повагу до працюючих і все своє життя мав високу відповідальність та прагнув словом і ділом нести добро людям. У нього було постійне прагнення покращувати добробут людей, що стало аксіомою його життя. У своїй роботі в якості керівника господарства С. Антонєць завжди намагався досягти, з одного боку, кращих виробничих показників, а з іншого – максимально створити комфортні умови для працюючих, знаходити шляхи розумної справедливості, особливо в оплаті праці. Він вважав, що для ефективної роботи дуже важливо зацікавити людей, коли працівник відчуває свідомий обов'язок за справи державної всенародної ваги.

Без перебільшення, як за «другою дитиною» Семен Свиридонович опікувався органічним землеробством, особливо розробкою теоретичних і практичних основ. Популяризації органіки він присвятив більше пів віку свого життя. Обидві істини, які успішно проповідував Семен

Свиридонович – творення добробуту людини і органічне землеробство, як основа для створення достатку – знайшли підтримку та реалізацію в Шишацькій громаді та у прихильників інших районів України. Їхній духовний лідер був впевнений, що достаток і щасливе життя людей може настати тільки через споживання продуктів без отрутохімікатів у здоровому для життя середовищі.

Одним з перших новацій у цьому плані стало повсюдне застосування ґрунтозахисного поверхневого безвідвального обробітку ґрунту. Перший виробничий досвід цього методу відбувся у 1975 році, коли за допомогою дискових борін і культиваторів підготували поля під посів озимих культур. Від 1979 року господарство С. Антонця взагалі відмовилось від застосування отрутохімікатів при вирощуванні польових культур, а від 1980 року не вносило ще й мінеральних добрив. Від 1997 року в ПП «Агроекологія» було запроваджено ґрунтозахисне органічне землеробство на всіх орендованих землях.

Характеризуючи досягнення підприємства С. Антонця, авторитетний вітчизняний вчений-ґрунтознавець, професор **М.К. Шикун** писав: *«Те, що робиться в «Агроекології», явище в нашій державі унікальне. Річ не в тому, що застосовується поверхневий обробіток ґрунту (таке нині побачиш у багатьох господарствах), а передусім у тому, що тут створена принципово нова для України наукова система мінімального втручання людини у природні ґрунтові структури, яка захищає і оберігає родючі українські чорноземи від переродження і виснаження... В «Агроекології», не вносячи в ґрунт мінеральних добрив, не застосовуючи жодних агрохімікатів, вирощують екологічно чисту продукцію. Автором унікальної нетрадиційної системи землеробства є відомий аграрій, засновник ПП «Агроекологія», Герой Соціалістичної Праці, Герой України, почесний академік НААН України Семен Свиридонович Антонєць, який, здійснивши синтез багатьох ідей, успішно реалізував на практиці...».*

Для відтворення родючості земель в «Агроекології» повсюдно впроваджували органічне виробництво: вносили перегній, сіяли багаторічні бобові трави і сидеральні культури, постійно вирощували багаторічні трави, утворюючи сівозміну зернових і круп'яних культур. Відбувалося природне відродження родючості

Семен Антонєць із колегами

ґрунту, його унікальна ревіталізація, збереження для прийдешніх поколінь.

Проблему ущільнення ґрунту вирішують коріння багаторічних бобових трав (еспарцету і люцерни), дощові черв'яки, а також коренева система культур, яка відмирає у ґрунті після збирання урожаю. На переконання Семена Свиридоновича, органічне землеробство моделює природні процеси відтворення родючості ґрунту, що сприяє збільшенню кількості органічної речовини, запобігає руйнуванню мікроканалів, утворених коренями рослин, які відмерли, та ґрунтовою біотою, зберігає капілярність, збільшує мікробіологічну активність ґрунту за рахунок збереження аеробної та анаеробної мікробіоти, підвищує буферність і інші показники сталої біокостної системи.

Семен Свиридонович був переконаний, що найважливіше в сільськогосподарському виробництві – це любити ґрунт. Адже здоров'я людського організму закладено в основі харчового ланцюга в родючому ґрунті. Потрібно не вбивати біоту зайвим ґрунтообробком і зайвими мінеральними й пестицидами, коли рослини отримують більше потрібної поживи від біоти й дотягуються до вологи. Семен Свиридонович вважав за необхідне знати не тільки писані закони, а й розуміти природні процеси співіснування рослинного і тваринного світу та ґрунту. Адже від того, наскільки в ґрунті середовище сприятливе для мікроорганізмів, залежить доступність елементів живлення для росту та розвитку культурної рослини. Семен Свиридонович усвідомлював, що для рослин провідником поживних

речовин є біота – живі організми, які академік В. Вернадський назвав «живою речовиною» і яку потрібно годувати. А найкращим кормом для біоти є рослини і рослинні рештки. Тільки рослини засвоюють і акумулюють енергію Сонця, трансформуючи і перетворюючи в органічну речовину, тому поля ПП «Агроекології» постійно покриті зеленню. Отже, в основу розвитку людства слід ставити систему збереження і виробництва ґрунту. Потрібно усвідомити, що технології для рослин – це сьогодні, а технології для ґрунту (стійкість і адаптація та протистояння викликам геологічних і особливо кліматичних змін) – це прогнозоване завтра.

Семен Свиридонович говорив: *«Мета мого життя – щоб тут був заповідник, а на Михайликівській землі більше ніколи не використовували жодної отрути. Я бачу величезну потребу в тому, щоб кожна країна світу мала подібні заповідні території і вирощувала органічну продукцію для потреб свого населення»* і додавав: *«Ідеологія гармонійного з навколишнім середовищем землеробства базується на законах природи. До землі треба ставитися, як до матері, – з любов'ю, розумінням і турботою, щоб вона віддячувала щедрими врожайми»*.

На підставі власних багаторічних спостережень, Семен Антонєць зробив фундаментальні висновки для аграрного виробництва. Він говорив: якщо скласти список факторів, що впливають на органічне (і не тільки) землеробство – земля, волога, техніка, кліматичні умови тощо, – то на першому місці за своїм значенням буде волога. Ця теза особливо актуальна сьогодні.

**С.С. Антонєць демонструє Президенту НАН України Б.Є. Патону
досягнення впровадження органічного землеробства**

ні, оскільки за найбільш імовірного сценарію міжурядової групи експертів ООН із питань змін клімату у найближчі 50 років клімат України ставатиме все більш сухим. Тому органічне землеробство рекомендують як основну систему ведення сільськогосподарського виробництва, яка впливає на збільшення декарбонізації атмосфери, зменшення втрат вологи, отримання екологічно безпечної продукції для харчування людини, а також для збереження і навіть підвищення родючості ґрунту, захист його від ерозії та зменшення спустелювання території. Тож майбутнє – за ідеями та досвідом українського пророка Семена Антонця, і нам потрібно ширше пропагувати надбання кращого з українських аграріїв, широко відомого в світі.

Словосполучення «вуглецеве землеробство», включаючи сертифікацію вуглецевими сертифікатами з боку структур ЄС (наприклад за безплужний обробіток 1 сертифікат за 1 га), стало трендом екологічної політики країн Європи тільки в останні роки, а Семен Антонєць у комплексі заходів сформував гіпервуглецеве землеробство еталонного зразка майбутнього ще у 70–80-х роках минулого століття та забезпечив секвестрацію (акумуляцію) у кожному гектарі вуглецевих сполук в еквіваленті десятків тон антрациту в одному гектарі орних земель.

Органічне землеробство, маючи унікальну здатність поглинати залишок CO₂ у ґрунтового комплексу за системою С. С. Антонця, визначає ґрунт не тільки як союзника клімату, а й як головний елемент спроможності домагатися недо-

пущення негативних кліматичних змін як порунок планетарного масштабу.

Наукова і практична діяльність Семена Свиридоновича – це виробнича енциклопедія для студентів, спеціалістів і керівників аграрних підприємств. Завдання вчених – системно узагальнити, зберегти і поширювати досвід ПП «Агроекологія», підвести під нього теоретико-методологічну базу, щоб ним могли скористатися всі, хто працює або мріє працювати в галузі органічного землеробства. Сьогодні вже можна сказати, що посіяні Семеном Свиридоновичем зерна дають сходи і добрий урожай.

Шеф (так його між собою називали підопічні та прихильники Семена Свиридоновича) був упевнений, що сучасний рівень розвитку науки і техніки може вирішити проблему виробництва екологічно безпечних для людини продуктів харчування. Семен Свиридонович створив модель системи органічного землеробства, рекомендував технологічні шляхи вирішення проблеми, основою яких є знання та патріотизм виконавців.

За великим рахунком саме екологізація землеробства й визначає інтелект нації, оскільки харчування екологічно безпечними продуктами і проживання людей в екологічно безпечному природному середовищі значною мірою впливає на інтелект людини, розумові здібності і спроможність майбутніх поколінь.

Необхідність широкого впровадження системи органічного землеробства Семен Свиридонович розглядав як гарантію здоров'я людей. У

виробництві сільськогосподарської продукції, як і в лікуванні людей, на першому місці повинна стояти турбота про здоров'я людини. На першому місці повинні бути почуття доброти і навіть любові до людини. Антонець був глибоко переконаний, що необхідно відмовитись від поширеної в суспільстві тенденції існування за рахунок майбутніх поколінь і передати нащадкам землю родючу, придатну до щасливого життя. *«Поставте на перше місце людину – тоді в нас буде і органічне землеробство і процвітаюча здорова держава»*, – говорив Семен Свиридонович. Це було кредо його життя, кредо мудреця, який проповідував вічну істину існування людини: *«до землі, як до матері, і вона віддячить»*.

Теорія і практика указаної системи землеробства і нині викликає повагу в зв'язку зі збереженням земель і розширенням асортименту екологічно безпечних продуктів харчування, а сповна вона буде оцінена вдячними нащадками. Це кредит знань і досвіду майбутнім поколінням. Тому Семена Антонця вчені світу називають пророком сучасного землеробства, подвижником збереження біосфери планети і здоров'я людини, який дивився у майбутнє та вчив, як треба по-новому господарювати, щоб майбутні покоління були щасливими.

Слід нагадати, що таке бачення майбутнього нашої нації всебічно підтримував президент НАН України академік **Б.Є. Патон**. Семен Свиридович наслідував настанови Б. Патона, також конструктивно співпрацював у питаннях раціоналізації поверхневого безплужного обробітку ґрунту з першим віцепрезидентом НАНУ академіком **А.Г. Наумовцем**. Ці роботи були відзначені Державною премією України в галузі науки і техніки. Навчаючи інших господарювати на благодатній українській землі, Семен Антонець до кінця життя навчався й сам, як *«не нашкодити»* матінці-природі. А ще дуже шанував попередників за звитяги в ім'я майбутнього. Згадаємо, наприклад, відновлення дачі **В.Г. Короленка**, намагання зробити те ж саме відносно президента НАНУ академіка В.І. Вернадського, а також увічнення пам'яті професора М.К. Шикнули. Серед державотворчих ініціатив Семена Антонця слід згадати його бажання встановити пам'ятник хліборобу в приміщенні українського парламенту як символ генетичної ідентичності нації. Це була одна з мрій Семена Свиридовича, яку потрібно реалізувати сучасникам.

Попри всі негаразди, сьогодні ПП «Агроекологія» на чолі з **Антоніною Семенівною Антонець** та **Глібом Віталійовичем Лук'яненком** успішно працює в царині виробництва органічної продукції та, наслідуючи вчення С. Антонця, В. Вернадського, В. Докучаєва, отримує відповідні міжнародні сертифікати, реалізовує продукцію, поглиблює наукові дослідження, накопичує досвід роботи із землею як із живим організмом. Створено міжнародний екологічний центр для передачі й вивчення досвіду органічного землеробства.

Понад півстоліття ПП «Агроекологія» на практиці доводить, що модель системи органічного землеробства, яка базується на вдосконаленому поверхневому обробітку ґрунту, відмові від застосування агрохімікатів, упровадженні цілеспрямованих заходів щодо підвищення родючості ґрунту (виращування багаторічних бобових трав, однорічних зернобобових культур, сидератів та внесення перегною) та застосуванні сучасних машин і механізмів дає можливість отримувати щороку великі врожаї екологічно безпечних для здоров'я людини продуктів харчування і сировини та виробляти тисячі тонн продукції тваринництва. Збереження та підвищення родючості ґрунту і є основою сталого розвитку аграрного виробництва.

Семен Свиридонович – знакова особистість, тому що далеко не всім випадає особлива доля пізнання земних явищ і вселюдських життєвих процесів. Система органічного землеробства, розроблена Семеном Свиридоновичем Антонцем, відома не лише в Україні, а й у всьому цивілізованому світі як широкомасштабний багаторічний експеримент природного вдосконалення аграрного виробництва.

**«Вже немає шефа – полетів на небо.
Наче птах крилатий у небесний рай».**

Ми впевнені, що за земні діла, які робив Семен Свиридонович за життя для людей і природи, Господь Бог визначив йому місце в раю, бо інакше бути не може – такі люди заслуговують на пам'ять і вічний слід на Землі. Тож зніміть капелюха і вклоніться пам'яті великого Українця, вченого та новатора-хлібороба Семена Антонця, якому 20.08.2025 р. виповнилося 90 років від Дня народження. Все своє життя він поклав на вівтар науки і служіння людям. ■

РОЗМОВА ПРО УКРАЇНУ МАЙБУТНЬОГО

Громадська організація «Українська Рада Миру» (УРМ) у 2026 році відзначатиме своє 75-річчя. УРМ була заснована за ініціативою видатних представників української наукової та творчої інтелігенції – академіків *Василя Комісаренка, Олександра Палладіна, Миколи Семененка, Бориса Патона*, а також письменників *Леоніда Первомайського, Натана Рибак, Максима Рильського, Павла Тичини, Наталії Ужвій* та ін.

Мета створення організації – згуртування українського суспільства навколо ідеалів миру, патріотизму та національної єдності. У різні роки УРМ очолювали визначні постаті – академік Василь Комісаренко, письменник *Олесь Гончар*, перший Президент незалежної України *Леонід Кравчук*.

Нині головою організації є академік НАН України *Михайло Згуровський*.

22 травня 2025 року на засіданні Президії УРМ ухвалено оновлену Програму дій, спрямовану на пошук шляхів досягнення стійкого миру та післявоєнного відродження України.

З цієї нагоди ми звернулася до голови організації, академіка Михайла Згуровського, з низкою запитань.

Олеся Чадюк (далі *О.Ч.*)

Вітаю Вас, високошанований Михайле Захаровичу!

Україна вже понад три з половиною роки захищає свій суверенітет і незалежність з моменту повномасштабного вторгнення РФ, насправді ж війна триває одинадцятий рік. Останнім часом спостерігається ескалація агресії. І в цей час Українська Рада Миру, яку Ви очолюєте, ухвалює нову програму дій, спрямовану на пошук шляхів досягнення миру і на післявоєнне відродження України. Чи не зарано організація ухвалила таку програму, адже боротьба з ворогом продовжується?

Михайло Згуровський (далі *М.З.*).

На перший погляд може здатися, що ухвалювати нову Програму дій Українській Раді Миру в умовах загострення агресії – передчасно. Але саме в такі критичні моменти подібна програма є вкрай необхідною. Ми живемо в епоху глибокого цивілізаційного зламу, коли під загрозою опинився повоєнний світовий порядок, сформований після Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 року. Авторитарні режими дедалі частіше ігнорують міжнародне право, керуючись «правом сили». Світ змушений зробити принциповий вибір: що визначатиме майбутнє людства – сила чи право, агресія чи співжиття, цинізм чи гідність? Саме тому ми не стали чекати на завершення війни, а вже сьогодні ухвалили оновлену Програму дій, що поєднує реагування на сучасні виклики з формуванням мирного майбутнього. Вона передбачає не лише дипломатичні ініціативи, а й глибоку гуманітарну трансформацію: розвиток культури і освіти миру, переосмислення національної ідентичності, подолання колективних травм і побудову етичної інфраструктури для нової України.

Зустріч Президії Української Ради Миру з керівництвом Федерації Всесвітнього Миру. Грудень 2024 р.

О.Ч. На чому базується Ваша віра в те, що мир може бути досягнутий в нинішній геополітичній ситуації?

М.З. Одним із головних напрямів нашої роботи є міжнародна діяльність. Протягом останніх трьох з половиною років війни УРМ активно діяла на провідних міжнародних майданчиках – у структурах ООН, Європарламенті, на форумах ЮНЕСКО, у співпраці з урядовими та громадськими організаціями країн Європи. Ми систематично доносимо до світової спільноти правду про війну в Україні, консолідуємо голоси на захист базових гуманітарних цінностей, будуємо міжнародні партнерства, необхідні для справедливого і сталого відновлення нашої держави. У співпраці з партнерами ми ініціюємо миротворчі конференції, організовуємо «круглі столи», експертні дискусії, представляємо гуманітарні ініціативи та аналітичні моделі післявоєнної трансформації. Ця діяльність не тільки підтримує міжнародну солідарність країн світу з Україною, а й формує нову етику глобальної відповідальності. Ми переконані: Україна повинна бути готовою не лише вистояти, а й виконати історичну місію – дати світові приклад миротворчої сили, що ґрунтується на гідності, правді й відповідальності. Саме в цьому ми вбачаємо наш внесок у майбутню архітектуру миру.

О.Ч. Новим концептом знання для українського суспільства, особливо для молодого покоління, є культура миру. Що Ви маєте на увазі, коли говорите про культуру і освіту миру? Як слід виховувати молодь після тих драматичних уроків, що зазнала наша країна, – на традиційних пацифістських позиціях, на співчутті і милосерді, чи на інших шляхах і принципах досягнення миру?

М.З. Після завершення війни Україна постане перед не менш складним завданням, ніж збройний спротив агресії, – завданням побудови стійкого і справедливого миру в країні, яка зазнала глибоких історичних, демографічних і ціннісних трансформацій. Мова йде не лише про припинення вогню, а про формування нової культури миру – як внутрішньої якості суспільства, заснованої на гідності, правді, відповідальності й здатності до співжиття. Культура передбачає суспільну злагоду, довіру, взаємну повагу та відмову від ворожнечі, авторитаризму й насильства як інструменту взаємодії. Це – довгостроковий процес формування нової ментальності на рівні громад, медіа, політичних інституцій, освіти й культури загалом. Освіта миру, зі свого боку, має стати основою цього процесу. Післявоєнна українська молодь постане носієм такої культури і освіти. Саме молодь визначатиме, якою буде країна у ХХІ столітті. Зміст освіти миру повинен включати переосмислення травматичного досвіду війни: вивчення причин агресії, механізмів спротиву, ролі солідарності, героїзму, а ще, крім того, помилок, яких слід уникнути в майбутньому. У такому контексті пацифізм може бути джерелом ціннісних орієнтирів – поваги до життя, етики співчуття, віри в силу діалогу. Але він не може бути єдиною основою. Історичний досвід України свідчить, що мир не можна просити – його потрібно захищати. Тому освіта миру має базуватись на балансі: гуманістичні ідеали, поєднані з культурою оборони, інтелектуальною силою й технологічною спроможністю до самозахисту.

Освіта миру – це також інвестиція в інноваційність, інституційну зрілість, наукову культуру. Уже сьогодні понад 300 українських PhD-студентів щороку беруть участь у грантових проектах в Україні,

Засідання президії Української Ради Миру

тисячі молодих українців здобувають знання в провідних університетах світу. Завдання полягає в тому, щоб вони поверталися і будували мир в Україні – як простір інтелекту, свободи, справедливості та нових сенсів. Отже, нова культура і освіта миру мають формувати покоління, здатне не лише жити в мирі, а й забезпечувати його тривалість – через відповідальність, знання, моральну силу та технологічну спроможність. Україна, що вистояла, повинна дати світові нову модель суспільного життя: як перетворити травму на етику, агресію – на джерело згуртованості, а досвід спротиву – на культуру гідного і сильного миру.

О.Ч. Якою, на Ваш погляд, буде післявоєнна Україна, і яким може бути той змінений зовнішній світ, де Україна буде жити?

М.З. Післявоєнна Україна не буде такою, якою вона була до війни. І не виключно через масштабні руйнування та численні втрати, а передусім тому, що країна пройшла кризу екзистенційне випробування – і як держава, і як народ. У 1991 році ми отримали незалежність як історичний шанс, а не як результат усвідомленої боротьби. Водночас Україна стратегічно обрала єдино вірний шлях суверенності, демократії та європейського розвитку. На старті вона мала винятково сприятливі умови: вихід до двох морів – Чорного й Азовського; 52 мільйони високоосвічених громадян; одну з найбільших у Європі економік із потужним науково-промисловим і військово-технічним комплексом; аграрну базу чорноземів світового масштабу; вигідне геополітичне положення.

Проте замість подальшого сталого розвитку країна занурилась у політичну нестабільність, хронічну корупцію, управлінський популізм і роздробленість еліт. Не було сформовано єдиної національної ідеї,

що об'єднувала б суспільство, хоча розмови про неї точились на всіх шаблях влади. Стратегічні галузі – літакобудування, ракетна техніка, кораблебудування та інші – занепадали. Станом на 2013 рік армія фактично була зруйнована. Мільйони молодих і талановитих українців виїхали за кордон у пошуках можливостей. За 30 років (з 1991 по 2021) населення України скоротилось на 15–20 мільйонів, насамперед за рахунок найактивніших когорт. Ослаблена держава стала легкою мішенню для агресора.

Сьогодні ми більше не маємо права повторити ці помилки. Після того, як незалежність буде виборена кров'ю, повернення до сировинної, корумпованої, інституційно слабкої моделі держави є неможливим. У глобальному світі, що стає все більш фрагментованим, технологічно вибуховим і конфліктогенним, держави або змінюються, або зникають. Тому майбутня Україна мусить стати країною нового типу – одночасно високотехнологічною і гуманітарною державою, що поєднує моральну гідність із технологічною спроможністю, культуру і освіту миру – із сильною безпековою інфраструктурою. У цьому полягає сенс нової гуманітарної місії, сформульованої УРМ: зробити Україну сильною та змістовною – з точки зору етики, науки, довіри, співіснування. Україна вже володіє унікальним досвідом – не лише військової витривалості, а й моральної зрілості. Цей досвід дає змогу їй стати співтворцем нової гуманітарної архітектури світу. Оновлена Україна – це країна, де політична демократія має доповнюватись культурою довіри, відповідальності й відкритості до різноманіття. Це держава, де інститути не просто функціонують, а втілюють сенс і місію, а молодь бачить майбутнє не десь по світах, а тут – в оновленій державі. Україна має всі передумови стати саме такою.

О.Ч. Чим оновлена Україна може бути цікавою зовнішньому світу? Що вона зможе йому запропонувати? У чому полягатиме її стратегічна перевага в майбутньому?

М.З. Щоб бути цікавою зовнішньому світові не як об'єкт допомоги, а як повноцінний партнер, Україна має виконати «домашню роботу»: створити передбачуване правове середовище, модернізувати систему управління, стимулювати повернення молоді, по-справжньому інвестувати в науку й інновації, побороти корупцію та модернізувати економіку. Лише за цих умов країна може мати низку суттєвих переваг. По-перше ми цікаві світові поєднанням багатовікової культури, драматичного історичного досвіду, високої технологічної спроможності та працездатним і освіченим людським капіталом. Попри всі випробування, Україна зберегла високий рівень інженерної, наукової та підприємницької компетентності. У 2024 році експорт ІТ-послуг з України, навіть в умовах війни, перевищив 7,5 мільярда доларів США. Це показник стійкості та глобальної інтегрованості української цифрової та інтелектуальної спільноти. Наші фахівці беруть участь у розробці новітніх оборонних і технологічних рішень: автономних дронів, систем комп'ютерного зору, кібербезпеки, гібридних систем раннього попередження, алгоритмів штучного інтелекту (ШІ), біоінженерії, критичних матеріалів і квантових технологій. Україна входить до топ-30 країн світу за кількістю стартапів у сфері агротехнологій, демонструючи потенціал цифрового сталого сільського господарства.

Хочу акцентувати, що стратегічною перевагою України є її унікальний досвід цифрової трансформації, визнаний у світі. У 2024 році понад 21 мільйон громадян (близько 70 % дорослого населення) користувалися застосунком «Дія». Україна посіла п'яте місце серед 193 країн за індексом онлайн-послуг ООН, а за індексом електронної участі – перше. Цифровізація стала не лише інструментом зручності, а й ключовим чинником стійкості, прозорості та довіри до держави. В умовах війни Україна є прикладом, як цифрові технології можуть забезпечувати ефективне управління, навіть під обстрілами та в кризових умовах.

Але справжня наша стратегічна перевага – не просто в технологіях. Вона – в гуманітарній силі. Україна зберегла гідність, солідарність і взаємопідтримку в умовах крайньої нестабільності. Українці створюють стартапи в укриттях, запускають цифрові сервіси під обстрілами, розвивають науку попри зруйновану інфраструктуру. Це і є нова технологія майбутнього: інновація, невіддільна від стійкості, а

модернізація – від цінностей. У світі, який шукає новий гуманістичний курс, Україна здатна бути джерелом рішень, що ґрунтуються не на силі, а на праві, не на ненависті, а на досвіді подолання болю через людяність. І саме цим ми можемо бути цікавими світові.

О.Ч. Якими головними ресурсами сьогодні володіє Україна, що дадуть їй змогу стати успішною, захищеною, заможною державою?

М.З. Україна має всі необхідні передумови, щоб стати такою державою, але реалізація цього потенціалу потребуватиме системних і глибоких змін. Тільки за умови глибокої модернізації Україна зможе реалізувати наявні стратегічні переваги. Одна з них – унікальні природні багатства. На території, що становить лише 0,12 % площі Землі, Україна має понад 25 % світових запасів чорноземів, що робить її критичним гравцем у глобальній продовольчій безпеці. Україна володіє значними покладами стратегічних корисних копалин – зокрема титану, літію, урану, марганцю, залізної руди, природного газу. Ці ресурси є основою для переходу до зеленої енергетики та високотехнологічного виробництва. Україна має потужні водні ресурси – понад 63 тисячі річок і близько 3 тисяч озер – хоча значна частина з них потребує відновлення й захисту внаслідок війни та деградацію інфраструктури.

Та попри всю матеріальну складову, головний ресурс України – це люди. Освічені, енергійні, креативні. Але саме цей ресурс сьогодні під найбільшою небезпекою. Війна, економічна нестабільність, брак перспектив призвели до масового відтоку населення. За даними різних джерел станом на 2024 рік у самій Україні проживає близько 27–29 мільйонів осіб, а приблизно 15–20 мільйонів українців тимчасово або постійно перебувають за кордоном, з них 8–12 мільйонів залишили Україну протягом 2022–2025 років, решту ж складають представники діаспори, які емігрували в різні часи. Це для України і втрата, і шанс. Якщо держава створить справді сприятливі умови для життя, безпеки, професійного зростання, захисту прав і капіталу – частина з цих людей повернеться. Але ключовим фактором стане не виключно комфорт, а й відчуття сенсу: що їхня країна змінилася, що вона має візію майбутнього, яку можна розділити. Тоді повернення навіть частини цього потенціалу стане мультиплікатором економічного й інтелектуального прориву.

Майбутня модель держави має враховувати не лише тих, хто повернеться, а й тих, хто залишиться за кордоном. Глобальна українська діаспора – це потужний резерв для дипломатії, культури, науки, ін-

Засідання президії Української Ради Миру

вестицій. Але тільки за умови, що вона відчуватиме живий зв'язок із Батьківщиною, – через громадянські інституції, освітні програми, культурні ініціативи, податкові стимули, цифрові платформи.

Консолідація внутрішнього й зовнішнього українського світу має стати новим джерелом сили – не лише ресурсної, а ціннісної. Це тривалий і складний шлях. Але саме тут міститься відповідь на питання: чи зможе Україна стати державою нового типу – не тільки сильною, а й здатною об'єднати людей навколо спільної гідності, відповідальності й віри в майбутнє.

О.Ч. Яку роль, на Вашу думку, відіграватиме наука і, зокрема, нові технології, системи й штучний інтелект (ШІ) в оновленні країни?

М.З. У наближенні миру під час війни і в післявоєнному відродженні України наука покликана відіграти ключову роль – як джерело технологічних рішень й стратегічний інтелектуальний ресурс, здатний формувати довгострокові моделі захисту країни, її відродження і розвитку, що враховують український контекст, але водночас інтегровані в глобальні тренди. Разом з тим слід визнати: нинішній стан української науки далекий від бажаного. Частка фінансування науки у 2024 році залишалася на рівні, нижчому 0,3 % ВВП, тоді як у розвинених країнах цей показник становить 2–3 % (як-от у Франції, Канаді), а в технологічно динамічних державах (Ізраїль і Південна Корея) – понад 5–6 %. Через недостатнє фінансування, нестачу кадрів, деградацію інфраструктури й значну еміграцію науковців наука в Україні втратила значну частину свого потенціалу. Попри це, українські вчені демонструють високу адаптивність і здатність до продуктивної праці в екстремальних умовах. Упродовж 2023–2024 років вони запропо-

нували сотні інноваційних рішень у сфері оборони й безпеки – від автономних дронів з елементами ШІ до систем ситуаційної обізнаності та медичних нейромережових рішень для діагностики й реабілітації поранених. Штучний інтелект поступово стає центральною технологією у сфері оборони, в охороні здоров'я (наприклад, автоматизоване розпізнавання МРТ), в екології (моделювання лісових пожеж), в освіті (адаптивні цифрові платформи для дітей із зон ризику), в інших сферах життя.

Але якщо Україна справді прагне стати знанневою економікою, потрібна інституційна модернізація: створення міждисциплінарних дослідницьких центрів, відкритих обчислювальних платформ, кластерів трансферу технологій, можливо, Національної платформи симуляційних рішень – цифрової інфраструктури, здатної моделювати сценарії розвитку міських систем, енергетики, екології, управління. Такі рішення потребуватимуть не лише програмістів, а й аналітиків, математиків, соціологів, тобто нову екосистему, де знання, помножені на можливості ШІ, стануть основою ухвалення рішень. У цьому процесі особливу роль має відігравати Національна академія наук України, яка зберігає унікальний потенціал фундаментальної науки. Вона може стати методологічним і координуючим центром розвитку ШІ-екосистеми, взяти на себе відповідальність за етичні стандарти використання інтелектуальних технологій, забезпечення суверенності даних і формування наукової стратегії.

Водночас наука повинна мати й гуманітарний вимір. Переосмислення колективної травми, формування нової культурної ідентичності, відновлення довіри – це завдання не менш важливі, ніж технології. У 2023–2024 роках в Україні на державному рівні

реалізовано понад 10 міждисциплінарних гуманітарних програм у сфері психологічної підтримки, громадянської освіти, міжкультурного діалогу. Зокрема, програма «Демократія: від теорії до практики», організована Міжнародним фондом виборчих систем (IFES) у співпраці з українськими університетами та громадянським суспільством, надала семестрові курси з демократії, прав людини та громадянської участі в умовах цифрової епохи понад 20 000 студентам із 55 університетів і 35 коледжів у 22 областях України. Це показує, що наука здатна бути фактором не лише модернізації, а й морального оновлення. Отже, попри всі обмеження й системні вади, наука залишається одним із ключових векторів відродження. А ІІІ, за умови державної підтримки, інституційної реформи й національного консенсусу щодо його пріоритетності, може стати каталізатором переходу України від уразливості до конкурентоспроможності.

О.Ч. На підготовку яких нових спеціальностей і професій мають орієнтуватись університети з огляду на стрімке проникнення ІІІ в усі сфери життя – як у ближчій, так і в довгостроковій перспективі?

М.З. Щоб відповідати новим викликам, заклади вищої освіти мають орієнтуватися на міждисциплінарні спеціальності нового типу, де ІІІ не є окремим курсом, а визначає логіку всієї освітньої траєкторії. Наприклад, це стосується таких напрямів, як кібербезпека і безпека інтелектуальних систем, що стає критично важливою на тлі поширення автономних рішень. Нові освітні програми мають також включати підготовку фахівців з цифрової дипломатії, права й етики ІІІ, що відповідає потребам країни у формуванні справедливих правил цифрового співжиття в глобальному світі.

Окремий блок – це сфери, де ІІІ не просто допоміжний інструмент, а рушій глибоких змін: медицина, оборона, екологія, сільське господарство. Уже сьогодні українські команди працюють над автономними дронами, системами ситуаційної обізнаності, медичними цифровими близнюками, цифровим агромоніторингом, адаптивною освітою в зонах ризику. Це означає, що університети повинні готувати фахівців нового типу – інженерів, котрі розуміють гуманітарні наслідки своїх рішень, і гуманітаріїв, котрі володіють цифровими інструментами. Межа між «технічними» і «гуманітарними» професіями стрімко зникає. Формуються міждисциплінарні поля, де ІІІ об'єднує знання про людину, технології й суспільство.

Водночас потреба в нових програмах постає не лише на рівні підготовки молоді, але й у контексті навчання упродовж життя. Такі програми мають дати другий шанс фахівцям, які втратили роботу через автоматизацію, і підготувати нові кадри для цифрової трансформації економіки. Університети мають відігравати роль центрів безперервної освіти, генераторів компетентностей, адаптованих до ринку, що швидко змінюється. Критично важливо, щоб це оновлення відбувалося не лише на рівні окремих спеціальностей, а загалом на рівні освітньої стратегії. Потрібна поява міжфакультетських шкіл ІІІ, відкритих дослідницьких хабів, платформ спільного навчання студентів, науковців і підприємців. Нові програми повинні передбачати проєктне навчання, менторство з боку практиків, доступ до інфраструктури й відкритих даних. Лише за таких умов університет залишатиметься точкою входу в сучасний світ, а не реліктом минулого.

Отож завдання університетів у найближче десятиліття – не просто інтегрувати ІІІ в навчальні плани, а переформатувати саму логіку освіти як інтелектуальної, міждисциплінарної, етичної і технологічної діяльності. Це не лише шлях до адаптації, але й шанс для України створити унікальні освітні моделі, що будуть затребувані далеко за її межами.

О.Ч. Яку роль має відіграти молодь в інноваційному відродженні України? Яку перспективу для себе вона може вбачати в оновленій країні?

М.З. Післявоєнна Україна постане перед унікальним історичним викликом не просто відбудови зруйнованої країни, а творення нової моделі національного буття. Я впевнений, що саме молодь відіграватиме в цьому процесі ключову роль. Від неї залежатиме, чи стане Україна інноваційною, гідною, конкурентоспроможною державою, чи знов застрягне в лабіринтах історичних травм і відкладених реформ. Молодь – це майбутнє й водночас активна частина сьогодення, яка задає темп технологічному, соціальному й культурному оновленню.

Зараз понад 10 мільйонів молодих українців (віком від 14 до 35 років) перебувають усередині країни і за її межами. Частина з них захищає Батьківщину із зброєю в руках. Частина в діаспорі, на навчанні, роботі чи в тимчасовій еміграції. Але попри всі втрати війни, потенціал молоді залишається колосальним: українські школярі виборюють призові місця на міжнародних олімпіадах з математики, фізики, інформатики; студенти проходять стажування в топових науково-дослідних центрах світу. Молоді інженери беруть участь у проєктах із розробки автономних

дронів, штучного інтелекту, біотехнологій і цифрового сільського господарства. Деякі з цих молодих фахівців – уже зараз серед розробників високотехнологічних рішень для оборонного сектору України. Наприклад, участь студентів, аспірантів і молодих учених у щорічному фестивалі «Sikorsky Challenge» стала одним із найяскравіших прикладів залучення молоді до інноваційної трансформації України. Лише у 2024 році на конкурс було подано 140 стартапів, із яких 65 пройшли до фіналу, а понад 20 000 молодих учасників отримали доступ до менторської підтримки, експертизи з 19 країн світу та можливостей для реалізації своїх ідей в уже згадуваних сферах оборони, медицини, цифрових технологій, екології та реабілітації. Ці ініціативи не лише сприяють розвитку інноваційного середовища, а й формують нову генерацію фахівців, здатних перетворювати ідеї на реальні інструменти відновлення та модернізації країни.

Однак виклик полягає не лише в розвитку, а й в утриманні – 35–40 % молодих фахівців, які здобули освіту за кордоном, повернуться до України. Основні причини – нестабільність, відсутність системної підтримки інновацій, слабкий ринок наукоємних робочих місць. Щоб змінити цю динаміку, держава й суспільство мають створити привабливі умови для того, щоб талановита молодь бачила майбутнє саме в Україні: тут залишалася, поверталася і творила.

У цьому напрямку вже робимо перші кроки. Впроваджуються міжінституційні PhD-програми, що дають змогу молодим дослідникам поєднувати навчання в Україні та за кордоном, відкриваються національні грантові програми підтримки інноваційної молоді – зокрема з метою щорічного фінансування щонайменше 300 перспективних проєктів. Це початок, країна повинна створити екосистему зростання – інкубатори стартапів, молодіжні інноваційні хаби, фонди венчурного фінансування, механізми швидкої реалізації ідей «від прототипу до ринку».

Ключовим елементом має стати морально-ціннісна рамка. Молодь очікує не тільки матеріальних стимулів, а й нового типу суспільного договору, де чесність і компетентність – це перевага, де інтелектуальна свобода поєднується з соціальною відповідальністю, а патріотизм – з відкритістю до світу. Простір, де безпечно жити, працювати, навчатися, створювати родину, інвестувати і зберігати капітал – те, що стане магнітом для повернення молоді з-за кордону.

Демографічне зростання стане найкращим індикатором віри в країну. Якщо за даними 2024 року населення України за оптимістичними оцінками становить близько 30 мільйонів, то повернення хоча б 10–15 % молоді з-за кордону може частково компен-

сувати демографічні втрати й забезпечити країну потужним креативним ресурсом. Це – не міфічна мрія, а цілком реальна перспектива за умови стратегічної державної політики, яка поставить молодь у центр суспільних перетворень.

Отже, інноваційне відновлення України – це симбіоз технічної модернізації та формування нового покоління лідерів, здатних мислити системно, діяти сміливо й творити відповідально. Молодь – це наш національний капітал, гарантія того, що Україна стане країною миру, простором інтелекту, свободи й гідності.

О.Ч. Якщо підсумувати нашу розмову: яку місію, на Вашу думку, має виконати Україна в світі після війни?

М.З. Україна – це країна з надзвичайно складною історією. Нам не завжди вдавалося зберегти єдність, побудувати ефективну державу чи захистити свої інтереси. Століттями ми жили під впливом сильніших імперій, були розпорошені, часто роз'єднані внутрішніми суперечками, неспроможні вистояти в ключові моменти. Нам притаманна схильність до взаємної недовіри й конкуренції за лідерство: «*три українці – два гетьмани*» – це не іронія, а глибокий культурний код. Але війна стала жорстоким каталізатором змін. Вона змусила нас подивитися на себе чесно, без ілюзій. Ми побачили не лише свою силу – хоробрість, солідарність, винахідливість, – але й свої слабкості: фрагментованість, брак довіри, відсутність довгострокової стратегії. І саме усвідомлення цих слабкостей дає шанс на перезавантаження.

Я вважаю, що місія України полягає не в тому, щоб нав'язати світові якісь великі ідеї чи стати «моральним центром». Наша реальна роль – показати приклад складного, болісного, але чесного шляху національного відродження. Шляху, де визнаються помилки, долаються внутрішні суперечності й будуються нові інституції – не на патетичних гаслах, а на довірі, компетентності та результаті. Ми можемо бути корисними світові як країна, що змогла – попри історичні невдачі, попри війну – об'єднатися навколо прагматичного проєкту майбутнього. Як країна, що вчиться бути не героїчною жертвою, а відповідальним гравцем. Як країна, що будує стійкість – не просто гасло, а справжню інфраструктуру: в науці, безпеці, інституціях, культурі. І якщо ми цей шанс не змарнуємо, то зможемо запропонувати світові не «високу місію», а приклад того, як із глибокої травми може постати нова якість держави – зрілої, самостійної і водночас відкритої до партнерства. ■

Розмову вела **Олеся Чадюк**,
головний редактор ВД «Академперіодика»

Віктор Лобанов

Доктор хімічних наук, професор,
завідувач відділу квантової хімії
та хімічної фізики наносистем
Інституту хімії поверхні
ім. О.О. Чуйка НАН України

Євгеній Дем'яненко

Кандидат хімічних наук,
старший дослідник, старший
науковий співробітник відділу
квантової хімії та хімічної фізики
наносистем Інституту хімії
поверхні ім. О.О. Чуйка
НАН України

Оксана Кремень

Кандидат хімічних наук, науко-
вий співробітник відділу кванто-
вої хімії та хімічної фізики нано-
систем Інституту хімії поверхні
ім. О.О. Чуйка НАН України

Микола Картель

Академік НАН України, доктор
хімічних наук, професор, почес-
ний директор Інституту хімії
поверхні ім. О.О. Чуйка
НАН України

ХРОНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ КВАНТОВОЇ ХІМІЇ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН

Вступ

7 червня 2024 р. Організація Об'єднаних Націй (ООН) проголосила 2025 рік Міжнародним роком квантової науки та технологій (International Year of Quantum Science and Technology – IYQ). Міжнародний IYQ – це глобальна програма, розрахована на рік та спрямована на визнання важливості квантової науки та техніки в галузі наукових досліджень та освіти.

Всесвітня ініціатива покликана відзначити внесок квантової науки в технічний прогрес за минуле століття, а також підвищити знання людей різних країн щодо ролі квантової науки і техніки в цілях сталого розвитку країн у XXI столітті. Важливо забезпечити населенню всіх країн доступ до квантової освіти та квантових можливостей.

IYQ збігається зі 100-річчям від дня народження сучасної квантової механіки – теорії, яка створила умови для реалізації багатьох найважливіших технологій у світі. За минуле століття квантова теорія зайняла місце основної теорії у фізиці, хімії, інженерії та біології та зробила революцію в сучасній електроніці та глобальних телекомунікаціях. Такі винаходи, як транзистор, лазери, рідкісноземельні магніти та світлодіоди – технології, що призвели до появи Інтернету, комп'ютерів, сонячних батарей, магнітно-резонансної томографії та глобальної навігації – існують завдяки використанню законів квантової механіки.

Заглядаючи в майбутнє, можна сказати, що досягнення в галузі квантових застосувань здатні створити нові обчислювальні та комунікаційні моделі, можуть прискорити інновації в матеріалознавстві, медицині, кібербезпеці та в інших галузях. Таким чином, використання законів квантової науки та технології забезпечує можливість вирішення найнагальніших проблем у світі, включаючи необхідність прискореного впровадження нових технологій, швидкого розвитку відновлюваних джерел енергії, покращення здоров'я людей та вирішення низки глобальних проблем у галузі сталого розвитку.

У травні 2023 р. Виконавча рада ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), яку очолює Мексика, схвалила резолюцію, що заохочує офіційне проголошення ООН, а потім схвалила проведення Генеральної конференції ЮНЕСКО у повному складі в листопаді 2023 р., в якій взяли участь близько 60 країн. У травні 2024 р. представник Гани офіційно представив проект резолюції Генеральної Асамблеї ООН, який отримав підтримку понад 70 країн і був схвалений 7 червня 2024 року.

Декларація ООН стала кульмінацією багаторічних зусиль, зроблених міжнародною коаліцією наукових організацій. До списку учасників коаліції щодо проведення міжнародного року увійшли Міжнародна спілка теоретичної та прикладної фізики (IUPAP), Міжнародна спілка кристалографії (IUCr) та Міжнародна спілка історії та філософії науки і техніки (IUNPST), Американське фізичне товариство, Німецьке фізичне товариство (DPG), Китайське оптичне товариство, Міжнародне товариство оптики та фотоніки (SPIE) та Optica (раніше OSA). У прийнятій декларації визнається високий потенціал квантової науки як рушійної сили інновацій у галузі сталого розвитку та глобальних комунікацій. Пропозиція про проведення Міжнародного року квантової науки та техніки була схвалена провідними міжнародними науковими товариствами, академіями та спілками по всьому світу, включаючи НАН України.

Квантова хімія до досягнення сучасного рівня розвитку пройшла довгий еволюційний шлях від експериментально встановлених фактів щодо будови молекул та властивостей хімічного зв'язку до галузі знань, що використовує положення теоретичної фізики (квантової та статистичної), методик прикладної обчислювальної математики та, звичайно, основні положення структурної хімії. Такий симбіоз дозволив створити струнку та відносно несуперечливу методологію чисельного розрахунку основних параметрів ізольованих молекул, їх комплексів та ймовірностей реалізації різних механізмів подальших перетворень під впливом зовнішніх факторів (електромагнітного випромінювання, тиску та нагрівання). Все це можна зробити до проведення експериментальних досліджень. Зрозуміло, що для реалізації згаданої методології крім знання законів квантової механіки необхідною є наявність потужного програмного забезпечення та доступних високопродуктивних обчислювальних засобів проведення комп'ютерних експериментів, які в літературі отримали назву *in silico*.

Історію розвитку квантової хімії можна умовно поділити на три періоди. *Перший період* відноситься до квантового, за якого хіміками здійснювалися узагальнення експериментально отриманих фактів про будову та властивості молекулярних систем різної складності. Протягом *другого періоду*, виходячи з базових положень квантової механіки, були сформульовані основ-

ні методи та підходи до розрахунків фізичних та хімічних властивостей найпростіших молекулярних систем, а також були введені поняття, притаманні тільки квантовій хімії (атомні та молекулярні орбіталі (АО, МО), гібридизація, спрямованість зв'язків тощо). *Третій період*, який наразі перебуває у розвитку, зумовлений широким поширенням обчислювальної техніки і характеризується як значним збільшенням кількості та типів досліджуваних об'єктів, так і проникненням квантової хімії у різні напрями хімії, біології та фізики.

Доквантові уявлення про хімічний зв'язок

Екскурс в історію створення та розвитку квантової хімії слід розпочати з етапу зародження, сформульованої англійським хіміком **Джоном Дальтоном** хімічної атомістики – наукової концепції, згідно з якою речовина складається з неподільних атомів у хімічних процесах; прості речовини складаються з атомів одного виду, а маленькі частинки складних речовин складаються з різних атомів. Це положення дещо перегукується з наївними висловлюваннями давньогрецьких філософів, але свою ідею Дж. Дальтон обґрунтував результатами виконаних ними експериментів (1803 р.) по кількісному аналізу речовин, в результаті чого була складена перша «таблиця відносних мас первинних частинок» (див. рис. 1). Зазначимо, що при цьому мова йшла не про молекули, а про так звані первинні частинки. Ґрунтуючись на атомістичній гіпотезі, Дж. Дальтон зробив припущення про існування кратних відношень: якщо два елементи, які реагують між собою, утворюють кілька сполук, то різні масові кількості одного елемента, які поєднуються з тією самою масовою кількістю другого, відносяться як невеликі цілі числа.

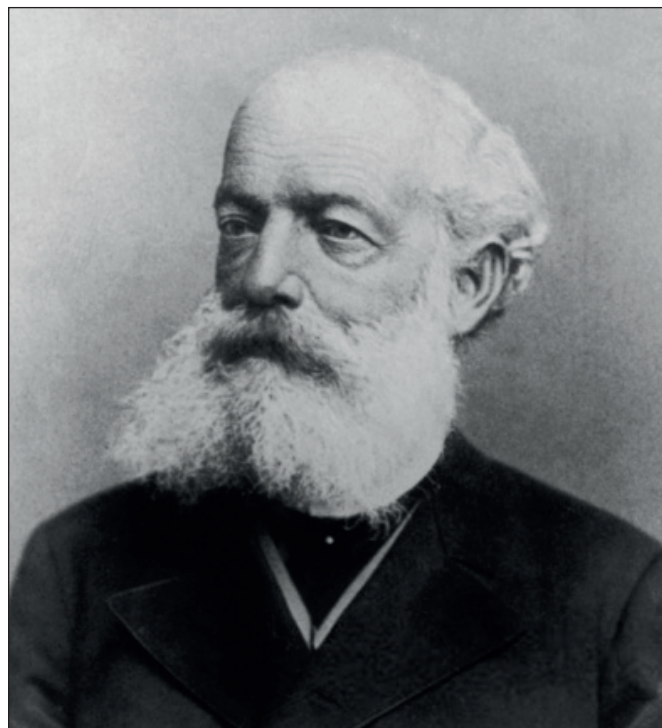

Джон Дальтон (1766–1844)

ELEMENTS.				
	Hydrogen.	1		Strontian ^{Wt} 46
	Azote	5		Barytes 68
	Carbon	5 1/2		Iron 50
	Oxygen	7		Zinc 56
	Phosphorus.	9		Copper 56
	Sulphur	13		Lead 90
	Magnesia	20		Silver 190
	Lime	24		Gold 190
	Soda	28		Platina 190
	Potash	42		Mercury 167

Рис. 1. Перелік хімічних знаків окремих елементів та їх атомних мас, складений Дж. Дальтоном в 1808 р. Деякі з символів, що використовувалися в той час для позначення хімічних елементів, сягають ще епохи алхімії, а деякі речовини не є хімічними елементами – наприклад, вапно (позиція 8 зліва)

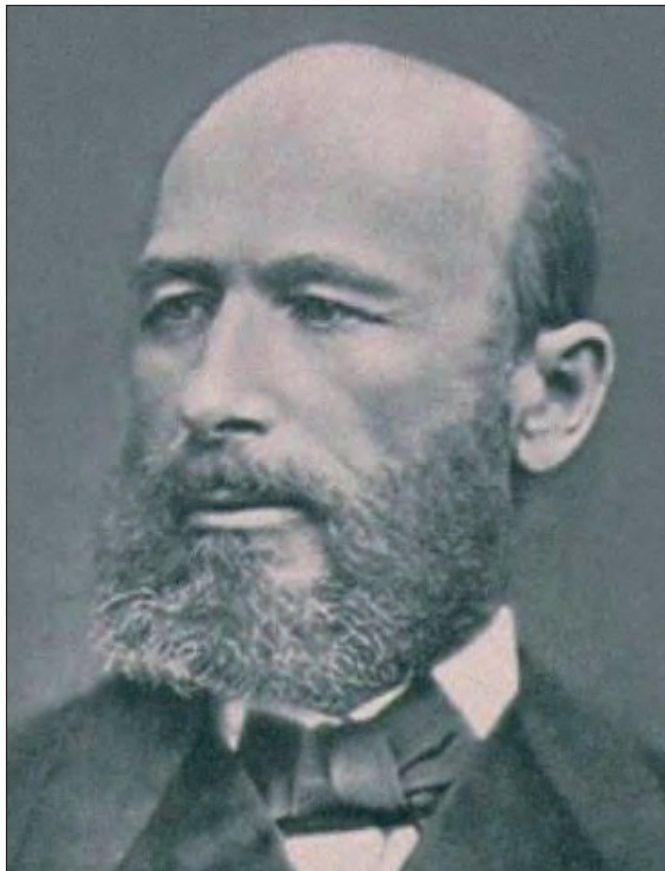
Вперше ключове поняття теорії хімічної валентності та будови атома в хімічну практику ввів німецький вчений **Фрідріх Кекуле**. Розвиваючи, висловлену 1853 р. **Е. Франклендом** ідею про те, що атом елемента має здатність до «насищення», Ф. Кекуле в 1854 р. вперше використав поняття «двоосновності», або «двоатомності» (пізніше він став використовувати термін «валентність») сірки і кисню, а в 1857 р. розділив всі елементи на одно-, дво- та триосновні; вуглець Ф. Кекуле (одночасно з німецьким хіміком **Г. Кольбе**) визначив як чотириатомний елемент. У 1858 р. Ф. Кекуле (одночасно з шотландським хіміком **А. Купером**) вказав на здатність атомів Карбону при насиченні своїх «одиниць спорідненості» утворювати ланцюги. Це механістичне вчення про поєднання атомів у ланцюжку з утворенням молекул лягло в основу теорії хімічної будови органічних сполук.

Фрідріх Август Кекуле фон Штрадоніц (1829–1896)

У 1865 р. Ф. Кекуле висловив припущення, що молекула бензолу має форму правильного шестикутника, утвореного шістьма атомами Карбону, з якими пов'язані шість атомів Гідрогену. Об'єднавши уявлення про утворення ланцюжків із вченням про існування кратних зв'язків, він прийшов до ідеї чергування в бензольному кільці простих (ординарних) та подвійних зв'язків. Концепція Ф. Кекуле відкрила шлях до встановлення структури багатьох циклічних (ароматичних) сполук. Для пояснення нездатності бензолу приєднувати галогенводні Ф. Кекуле в 1872 р. висунув революційну на той час осциляційну гіпотезу, згідно з якою у бензолі прості та подвійні зв'язки постійно обмінюються місцями. У 1867 р. він опублікував роботу про просторове розташування атомів у молекулах органічних сполук, де перший звернув увагу, що зв'язки атома Карбону можуть бути не в одній площині.

У літературі склалася усталена думка, що теорія хімічної будови органічних речовин була запропонована **О.М. Бутлеровим**, професором Казанського університету Російської імперії в 1861 році. Проте О. М. Бутлеров не сформулював теорію хімічної будови у вигляді послідовного та несутверчливого вчення. Окремі її положення були викладені фрагментарно у багатьох його публікаціях. Інтерпретація цих положень мовою сучасної теорії хімічної будови наголошує на їхній науковій значущості.

Олександр Михайлович Бутлеров
(1828–1886)

Так, згідно з Бутлеровим атоми в органічних сполуках пов'язані один з одним у певному порядку хімічними силами. За часів Бутлерова лише у загальних рисах говорили про сили валентності і умовно зображували рискою хімічний зв'язок між атомами. В наш час з'ясовано, що сили валентності мають електронну природу: риска символізує ковалентний зв'язок, пару електронів.

О.М. Бутлеров вважав, що будову органічних сполук можна вивчати хімічними способами. Вивчення будови органічних сполук – природних та синтетичних – було і залишається основним завданням органічної хімії. Як і в часи О.М. Бутлерова, використовуються методи хімічного аналізу та синтезу. Однак поряд з ними в наш час широко застосовуються фізичні методи дослідження будови: різні види спектроскопії, ядерний магнітний резонанс, мас-спектрометрія, рентгено-фотоелектронна спектроскопія, визначення дипольних моментів, рентгенографія, електронографія, атомна і силова спектроскопія, фотолюмінісцентна та імпендансна спектроскопія тощо.

Третє положення, сформульоване Бутлеровим, стверджує, що формули мають виражати порядок хімічного зв'язку атомів. Сучасна нау-

ка повністю приймає це положення, але якщо за часів Бутлерова формально розрізняли лише три типи зв'язку – простий, подвійний, потрійний, – то тепер про хімічні зв'язки відомо набагато більше. Так, кожний конкретний зв'язок можна характеризувати його фізичними параметрами, наприклад довжиною, валентними кутами з іншими зв'язками молекули, енергією, полярністю, поляризованістю. Часто властивості зв'язків змінюються під впливом сусідніх атомів. У цьому виявляється взаємний вплив атомів – поняття, введене в науку О. Бутлеровим, а у наш час розкриті у конкретних формах електронних ефектів (індукційного, мезомерного) та просторових впливів.

Зберігає силу і таке положення, що кожна речовина має одну певну структурну формулу. Виникає питання, чи узгоджується воно з явищем *таутомерії* – здатністю деяких органічних речовин існувати у вигляді кількох ізомерних форм, що знаходяться в рівновазі. Правила Бутлерова це не порушує: у рівновазі перебувають дві речовини, кожна з яких має певну структурну формулу. Це ізомери, вся своєрідність яких у тому, що вони у звичайних умовах легко переходять одна в одну.

І, на завершення, про те, що формула повинна відображати будову реально існуючої молекули. Всю сукупність сучасних знань про органічну речовину вже не можна вкласти в найпростішу структурну формулу, що зображує молекулу як поєднання символів атомів і рисок. Тому часто у складі структурних формул можна побачити всілякі стрілки, пунктири, знаки зарядів та інші символи, які дозволяють зрозуміти будову молекули більш глибоко. Все це покращує відповідність між формулою та реальною молекулою, тобто відповідає принципам теорії будови, а не скасовує її.

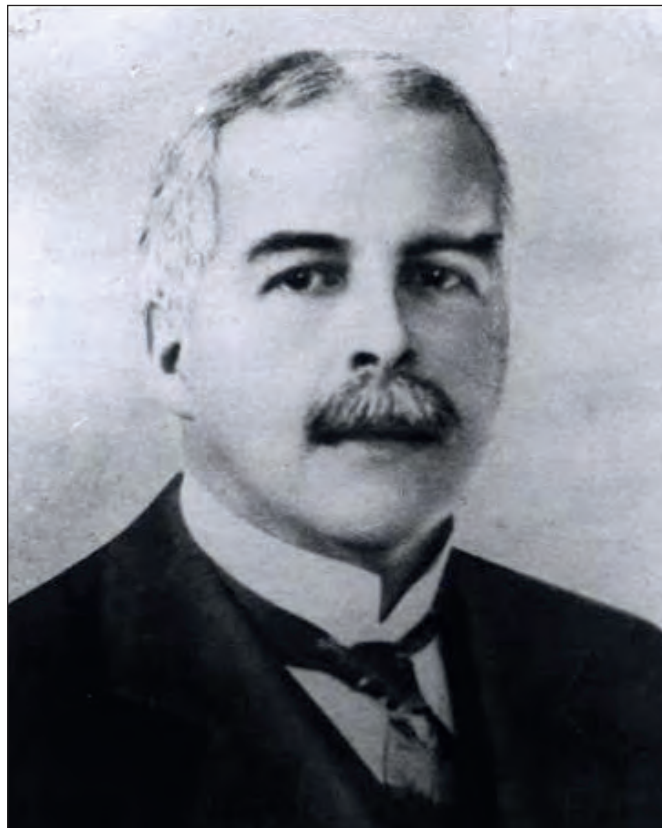
Зауваження Ф. Кекуле, що зв'язки атома Карбону можуть не перебувати в одній площині, розвинув у своїх роботах його учень, нідерландський хімік **Якоб-Хендрік Вант-Гофф**, який вважається одним із найвизначніших учених, котрі вплинули на розвиток та становлення хімії як науки. Він – один із засновників сучасної фізичної хімії та стереохімії. Я. Вант-Гофф припустив, що оптична активність органічних сполук пов'язана з асиметричною молекулярною структурою, причому атом Карбону знаходиться в центрі тетраедра, а в чотирьох його кутах розташовуються атоми або групи атомів, які відрізняються

Якоб Хендрік Вант-Гофф
(1828–1886)

один від одного. Згодом це припущення лягло в основу сучасної стереохімії – галузі хімії, що вивчає просторову будову молекул. На відміну від більшості хіміків свого часу, Я. Вант-Гофф мав ґрунтовну математичну підготовку, що знадобилося йому при розгляді складного завдання про швидкості хімічних реакцій та умов, що впливають на хімічну рівновагу. У 1901 р. Я. Вант-Гофф став першим в історії лауреатом Нобелівської премії з хімії, яка була присуджена йому *«на знак визнання величезної важливості відкриття ним законів хімічної динаміки та осмотичного тиску в розчинах»*.

Найбільш вагомий внесок у теорію хімічного зв'язку до використання понять квантової механіки в хімію зробив американський хімік **Льюїс Гілберт Ньютон**, який у 1916 р. розробив електронну теорію хімічного зв'язку. Саме слово «електрон» з'явилося лише незадовго доти і використовувалося, переважно, фізиками при дослідженні атомних спектрів. Виходячи із запропонованого німецьким фізиком **Йоганном Штарком** (лауреат Нобелівської премії з фізики, 1910 р.) поняття про валентні електрони, Г.Р. Льюїс ввів слово електрон у повсякденний лексикон хіміків. За допомогою електронної теорії він пояснив сутність найважливішого поняття

Гілберт Ньютон Льюїс
(1875–1946)

хімії – хімічного зв'язку. На зміну включно якісного й частково таємничого поняття «хімічної спорідненості» між різними атомами прийшла ясна і досить проста теорія, яка викладається навіть тепер у початкових курсах хімії. Г. Льюїс постулював, що хімічний зв'язок може утворитися в результаті або узагальнення валентних електронів двох атомів, або при передачі електрона від одного атома до іншого. У першому випадку утворюється так званий «ковалентний зв'язок», у другому – «іонний».

У цьому ж році Г. Льюїс спільно з німецьким фізиком **Вальтером Косселем** запропонував теорію «октету»: зовнішня електронна оболонка атома найбільш стабільна, якщо вона містить вісім електронів. Це було включно емпіричне спостереження, не засноване на будь-яких розрахунках, але за його допомогою було зручно пояснювати багато хімічних явищ. Наприклад, відсутність хімічних реакцій у інертних газів, що мають (за винятком гелію) зовнішню восьмиелектронну оболонку; схильність атомів лужних металів віддавати в реакціях один електрон з перетворенням на однозарядні катіони, а атомів лужноземельних металів – віддавати два електрони з утворенням двозарядних катіонів, причому всі ці катіони також мали вісім зовнішніх електронів.

Вальтер Коссель
(1888–1956)

Аналогічно пояснювалася схильність атомів галогенів, що мають сім валентних електронів, набувати один електрон з перетворенням на одностарядні аніони. А атоми елементів 6-ї групи (Оксиген, Сульфур та ін.) набували два електрони тощо. У результаті таких реакцій з перенесенням одного або декількох електронів утворювалися іонні сполуки, в яких ці атоми набували стабільної зовнішньої електронної оболонки найближчого інертного газу. Наприклад, у хлориді натрію як катіон натрію, так і аніон хлору мають стабільну восьмиелектронну оболонку сусіднього з ними аргону. Г. Льюїс не знав, чому саме пара електронів має властивість утворювати хімічний зв'язок (для цього був потрібний розвиток квантової механіки); його теорія просто узагальнювала великий експериментальний матеріал, вводячи, словами Г. Льюїса, *«просто припущення, що хімічний зв'язок у всіх випадках і всіх молекулах є просто пара електронів, які утримують разом два атома»*. Г. Льюїс узвичаїв формули, в яких валентні (зв'язуючі) електрони позначаються точками, а пара точок між атомами позначає ковалентний зв'язок. Такі формули з точками називають *«льюїсовими структурами»*. Теорія електронного октету добре узгоджувалася із періодичним законом **Д.І. Менделєєва** і дозволяла пояснити закономірності побудови періодичної таблиці елементів.

Введення понять квантової механіки в уявлення про хімічний зв'язок

Початком другого етапу вчення про хімічний зв'язок слід вважати появу хвильової механіки

Ервін Рудольф Йозеф Александр Шредінгер
(1882–1961)

та головних її рівнянь, незалежного і залежного від часу рівнянь австрійського фізика-теоретика **Ервіна Шредінгера**. Безпосереднім поштовхом на початок розробки хвильової механіки стало знайомство Е. Шредінгера до 1925 р. з дисертацією французького вченого **Луї де Бройля**, що містила гіпотезу про загальність корпускулярно-хвильового дуалізму в світі мікрочастинок. Згідно з цією гіпотезою, кожній частинці, незалежно від її природи, слід поставити у відповідність хвилю з довжиною прямо пропорційної постійної Планка і обернено пропорційної її імпульсу. Успіх діяльності Е. Шредінгера в цьому напрямку був забезпечений володінням ним відповідним математичним апаратом, зокрема методикою вирішення завдань на власні значення. Е. Шредінгер зробив спробу узагальнити уявлення про хвилі де Л. Бройля на випадок взаємодіючих частинок, враховуючи, як і французький вчений, релятивістські ефекти.

Через деякий час йому вдалося представити енергетичні рівні як власні значення деякого оператора. Проте перевірка на прикладі найпростішого атома – атома водню – виявилася такою, що розчаровує: результати розрахунку не збігалися з експериментальними даними. Як виявилось пізніше, пояснювалося це тим, що власне Е. Шредінгер отримав релятивістське рівняння, відоме нині як рівняння Клейна–Гордона, яке справедливе лише для частинок з нульовим спіном (спін на той час ще не був відомий). Після цієї невдачі вчений залишив цю роботу і повернувся до неї лише через деякий час, виявивши, що його підхід дає задовільні результати у нерелятивістському наближенні.

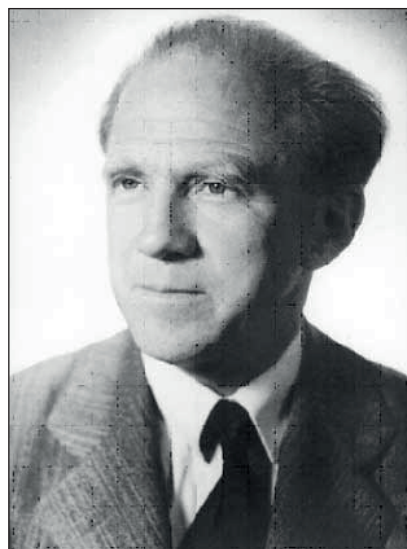
Луї де Бройль
(1892–1987)

Незабаром (1926 р.), після появи фундаментальної статті Е. Шредінгера «Квантування як задача на власні значення», що складалася з чотирьох частин, викладений у ній зручний та послідовний формалізм, почав широко використовуватися для вирішення найрізноманітніших завдань квантової теорії. Однак сам формалізм у той час ще не був зрозумілим.

Одним із головних питань, поставлених основою роботою Е. Шредінгера, було питання про те, що ж коливається в атомі, тобто проблема сенсу та властивостей хвильової функції. У першій частині цієї статті він вважав її дійсною, однозначною і всюди двічі диференційованою функцією, проте в останній частині допустив для неї можливість комплексних значень. При цьому квадрат модуля цієї функції він трактував як міру розподілу густини електричного заряду в конфігураційному просторі. Вчений вважав, що тепер мікрочастинки можна наочно представляти як деякі хвильові пакети, належним чином складені з набору власних функцій, і, в такий спосіб, повністю відмовитися від корпускулярних уявлень. Неможливість такого пояснення стала зрозумілою дуже скоро: у загальному випадку хвильові пакети неминуче розпливалися, що суперечить явно корпускулярній поведінці частинок в експериментах з розсіювання електронів. Проблема була вирішена **Максом Борном**, який запропонував ймовірну інтерпретацію хвильової функції. Для Е. Шредінгера така статистична інтерпретація, що суперечила його уявленням про реальні квантовомеханічні хвилі, була абсолютно неприйнятною, бо залишала в силі квантові стрибки та інші елементи переривчастості, яких він хотів позбутися.

Макс Борн
(1882–1970)

Вернер Карл Гейзенберг
(1901–1976)

Відразу ж після виходу цієї статті Е. Шредінгера, саме у 1927 р. німецький фізик **Вернер Карл Гейзенберг** спільно з данцем **Нільсом Бором** висунули концепцію матричної механіки, до якої вони прийшли, намагаючись вирішити протиріччя між класичними рівняннями руху та постулатами Н. Бора. В. Гейзенберг постулював, що елементарні частинки володіють хвильовими властивостями і не спостерігаються в традиційному сенсі. Це – хвильові «пакети», що поширюються в просторі, які в залежності від характеру дослідження можна розглядати або як хвилі, або як частинки. На основі своєї теорії В. Гейзенберг зробив квантовомеханічний розрахунок атома

Джуліус Роберт Оппенгеймер
(1904–1967)

гелію, показавши можливість існування його в двох різних станах (орто- і пара-Гелію). Далі він запропонував теорію квантової механіки в загальному вигляді, що включає матричну та хвильову механіку як математично різні, але еквівалентні способи опису руху мікрочастинок. 1927-го року В. Гейзенберг сформулював у математичному вигляді «*принцип невизначеності*», що виник з необхідності врахування матеріального характеру спостереження за елементарною частинкою. Відповідно до цього принципу неможливо точно вказати одночасно координати частинки та її імпульс: чим точніше експериментатор визначить одну з цих характеристик, тим менш точним буде значення іншої. В опис атомного об'єкта, його стану та поведінки вводився суттєво новий момент – поняття ймовірності.

У 1927 р. американський вчений **Роберт Оппенгеймер** разом із Максом Борном побудували квантову теорію двоатомних молекул, у межах якої запропонували так зване наближення Борна–Оппенгеймера, яке дозволяє розділити рух ядер та електронів при квантовомеханічному описі молекули, що значно спрощує обчислення.

У 1927 р. **Буррау** виконав чисельне інтегрування диференціального рівняння Шредінгера для молекулярного іона водню H_2^+ , що дозволило прояснити питання про одноелектронний зв'язок й закласти основи способу нового пізнання мікросвіту – методу молекулярних орбіталей, не використовуючи це поняття в явному вигляді.

1927 рік, окрім робіт Е. Шредінгера, В. Гейзенберга, Р. Оппенгеймера та М. Борна, що мають основне значення для квантової фізики в цілому, ознаменувався виходом спільної статті німець-

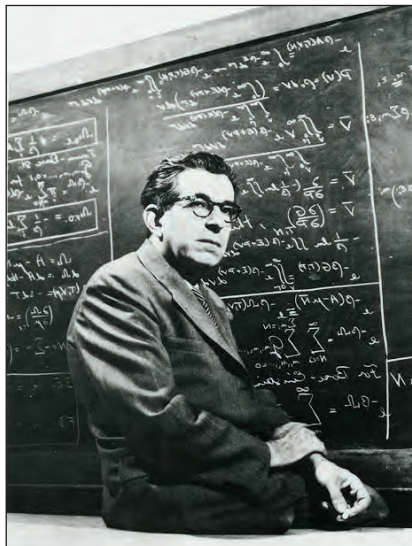

Нільс Бор
(1885–1962)

ких фізиків-теоретиків **Вальтера Гайтлера** та **Фріца Лондона**, яка започаткувала еру квантової хімії. У ній вперше було правильно пояснено хімічний зв'язок у гомоядерних молекулах на прикладі молекули водню. Немає нічого дивного в тому, що ця робота з'явилася невдовзі після створення квантової механіки Е. Шредінгером і В. Гейзенбергом, тому що квантова механіка була ключовою теорією в їхньому описі ковалентного зв'язку. Іншим необхідним положенням цієї теорії був принцип тотожності електронів. Хімічний зв'язок у розробленому при цьому методі валентних зв'язків передбачався двоцентровим та двоелектронним, що відповідає уявленням класичної теорії хімічної будови.

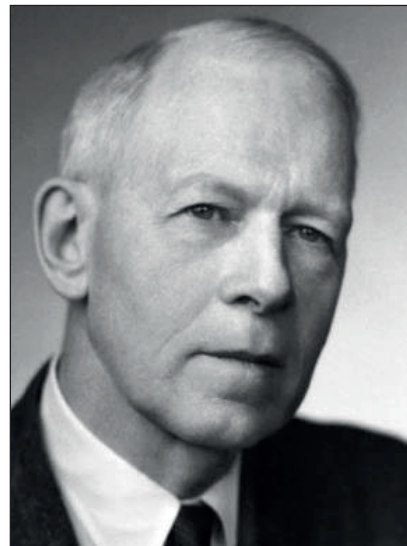
Нільс Бор
(1885–1962)

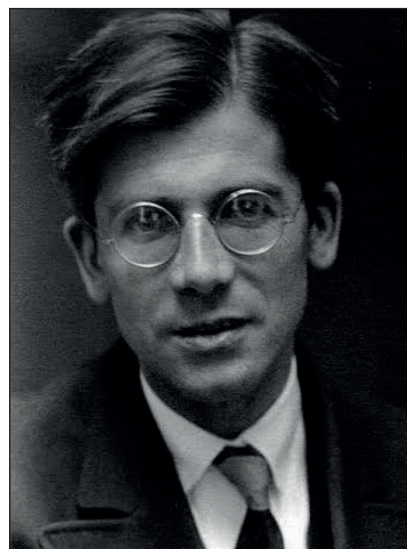
Фріц Вольфганг Лондон
(1900–1954)

Незалежне від часу рівняння Шредінгера виявилось достатнім, щоб описати поведінку всієї матерії, з якою стикається хімія, на рівні атомів і ядер. Стало очевидним, що ковалентний зв'язок – базова складова всієї хімії, – виникнення якої постулювалось Г. Льюїсом, є результатом квантових взаємодій електронів. Коли було остаточно опрацьовано методологію розрахунку енергії утворення молекул з атомів, прийшло усвідомлення того, що вперше створено теорію, яка може детально описати всі хімічні властивості та явища хімії. У принципі, квантові рівняння можна було б просто адаптувати для різних молекул, розв'язувати їх з урахуванням енергії системи, а потім визначати, які молекули будуть стабільні і які реакції будуть відбуватися спонтанно. Але коли було зроблено спробу знайти розв'язок цих рівнянь, з'ясувалося, що це аналітично можливо лише для найпростішого атома (Гідрогену) і, практично, ні для жодного іншого. Всі інші розрахунки виявилися надто складними. Запаморочливий оптимізм тих днів красиво сформулював **Поль Дірак**: «Отже, базові фізичні закони, необхідні для математичної теорії, яка описувала б більшу частину фізики і всю хімію, вже відомі. Складність в тому, що на практиці застосування цих законів дає надто складні рівняння, які нам об'єктивно не під силу. Тому є бажаним розробити наближені методи для практичного застосування квантової механіки».

Багато фізиків підхопили заклик Дірака, і незабаром взялися за розробку математичних методів, які б дозволили апроксимувати поведінку молекулярних зв'язків та інші хімічні явища на якісному рівні. Усе почалося з приблизного по-

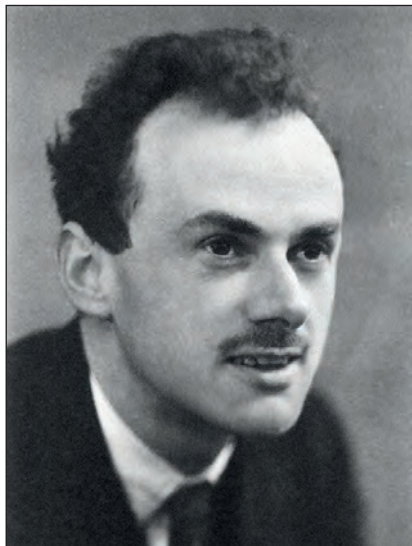
Роберт Сандерсон Маллікен
(1896–1986)

Фрідріх Хунд
(1896–1997)

яснення поведінки електронів. При такому описі кожен електрон представлявся деякою одноелектронною функцією, що отримала назву «орбіталі», яка дозволяє розрахувати ймовірність того, що електрон буде виявлено в конкретній точці в околі одного з атомних ядер молекулярної системи. У разі форма кожної орбіталі залежить від усередненої форми від інших орбіталей.

Визначальну роль у введенні поняття молекулярної орбіталі при розгляді будови молекул внесли американський фізик та хімік **Роберт Маллікен** та німецький фізик **Фрідріх Хунд**, які розробили новий, більш точний метод опису електронної структури молекул та хімічних зв'язків у них – метод молекулярних орбіталей. Роберту Маллікену вдалося довести перевагу своєї моделі утворення хімічних зв'язків при аналізі складних молекул, а також встановити

Поль Адрієн Моріс Дірак
(1902–1984)

форму та відносні енергії орбіталей для багатьох сполук. Фрідріх Хунд припустив, що атоми з'єднуються в молекули в процесі утворення хімічних зв'язків таким чином, що їхні зовнішні електрони асоціюються з молекулою в цілому. Отже, зовнішні електрони молекули, які визначають багато її важливих властивостей, знаходяться на молекулярних орбіталях, а не на орбіталях окремих атомів, як це було прийнято у методі валентних зв'язків. Тоді вони й заклали основи теорії молекулярних орбіталей, відомої як теорія Хунда–Маллікена. У її створенні, крім цих двох учених, брав помітну участь і англійський хімік **Джон Едвард Леннард-Джонс** (1894–1954).

Сам термін «молекулярна орбіталь» було запроваджено Р. Маллікеном тільки в 1932 році. Він також писав: «...будь-яка орбіталь простягається, принаймні малою мірою, на всю область атома і молекули». Роберт Маллікен та Фрідріх Хунд довели, що молекулярні орбіталі можуть бути описані за допомогою точних математичних формул, завдяки чому можна до значних деталей передбачити фізичні та хімічні властивості речовини.

У 1925 р. Ф. Хунд сформулював емпіричні правила, що регулюють порядок заповнення атомних орбіталей електронами – правила Хунда. Пізніше (1931 р.) ввів уявлення про π - та σ -електрони та про π - та σ -зв'язки в молекулах. Він досліджував закономірності взаємодії кутових моментів у двоатомних молекулах.

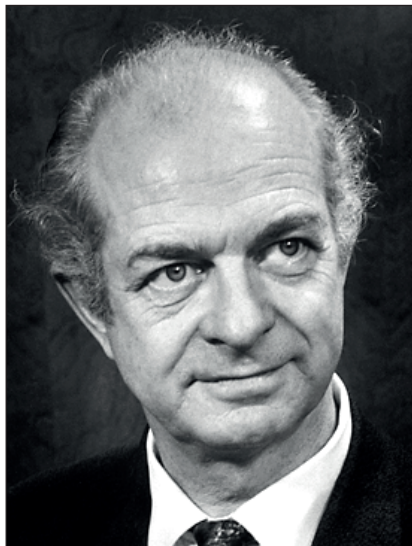
Неможливість вирішення рівняння Шредингера для довільної молекулярної системи спонукала німецького фізика та хіміка-теоретика **Еріха Хюккеля** розробити простий метод молекуляр-

Еріх Арманд Артур Йозеф Хюккель
(1896–1980)

них орбіталей для вивчення будови спряжених молекул. У 1930 р. він запропонував пояснення стійкості ароматичного секстету на основі методу молекулярних орбіталей (правило Хюккеля): плоскі моноциклічні спряжені системи з числом π -електронів $4n+2$ будуть ароматичними, тоді як такі ж системи з числом π -електронів $4n$ будуть неароматичними. Правило Хюккеля застосовується як до заряджених, так і до нейтральних систем; воно пояснює стійкість циклопентадієніл-аніона і передбачає стійкість циклогептатрієніл-катиона. Правило Хюккеля дозволяє передбачити, чи буде моноциклічна система ароматичною чи ні. Деякі положення правила Хюккеля в даний час широко використовуються як основа якісної теорії квантової хімії будови спряжених молекул. Подальше його вдосконалення сприяло створенню дуже наближеного так званого «розширеного методу Хюккеля».

Великий поштовх у своєму розвитку квантова хімія як вчення про будову молекулярних систем та природу хімічного зв'язку отримала з виходом у світ монографії фізика та хіміка зі США **Лайнуса Полінга** «The Nature of Chemical Bond and Structure of Molecules and Crystals». Ця книга вперше була опублікована в 1939 р., друге видання з'явилося в 1940 р. (у 1942 р. та 1944 р. були надруковані додаткові тиражі другого видання). Потім книга багаторазово перевидавалася і була перекладена десятками мов. До кінця 1940-х років вона стала всесвітньо відомою, загальноновизнаною на довгі роки і лягла в основу численних курсів загальної, неорганічної та органічної хімії. Навряд чи в історії хімії знайдеться інша книга, яка завоювала таку популярність.

Лайнус Карл Полінг
(1901–1994)

У 1954 р. Нобелівський комітет удостоїв Л. Полінга премії з хімії «за вивчення природи хімічного зв'язку і її застосування до пояснення будови складних молекул». У своїй Нобелівській лекції він говорив про те, що майбутні хіміки стануть «опиратися на нову структурну хімію, в тому числі на точно визначені геометричні взаємини між атомами в молекулах, і строго застосування нових структурних принципів» і про те, що «завдяки цій методології буде досягнуто значного прогресу у вирішенні проблем біології та медицини за допомогою хімічних методів».

У цих висловлюваннях Л. Полінга увагу привертають дві обставини. По-перше, широке використання в хімії точних кількісних структурних даних тоді (1954 р.) він вважав справою майбутнього, а не вже досягнутим рівнем. По-друге, не апарат квантової механіки, а модельні структурні уявлення домінують у його картині майбутньої хімії.

Наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ століття багато в чому завдяки проникливості та цілеспрямованості Л. Полінга у хімії відбулися важливі події:

1. Стало загалом зрозуміло, чому і як утворюються хімічні зв'язки. Основними в цьому плані стали роботи В. Гайтлера та Ф. Лондона, які дали пояснення утворенню молекули водню, а також дослідження М. Борна та Дж. Слейтера; Л. Полінг поширив ці уявлення на набагато складніші системи, поклавши основою своєї теорії концепцію резонансу.

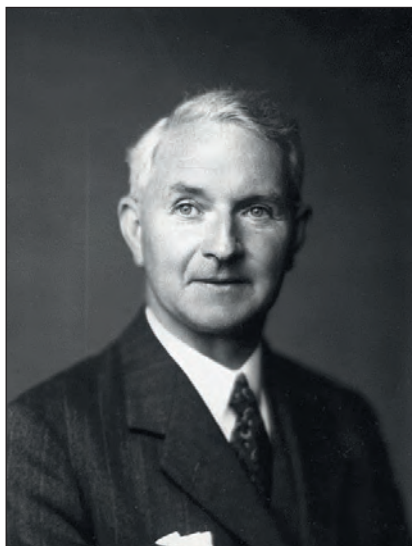
2. Було створено квантову хімію з її чудовим арсеналом нових понять. Внесок Л. Полінга полягав у розробці методу спрямованих валентних

зв'язків, уявлень про гібридизацію та перекривання атомних орбіталей, концепцію електронегативності атомів та частково-іонного характеру зв'язків. Багато з цих уявлень завдяки їх простоті та наочності з успіхом використовуються й досі (з застереженнями про існування точніших, сучасніших підходів). Слід, проте, пам'ятати, що майже одночасно з роботами Л. Полінга (чи трохи згодом) розвивалися й інші методи квантової хімії, такі, наприклад, як метод молекулярних орбіталей (Дж. Леннард-Джонс, Р. Маллікен, Е. Хюккель, Ф. Хунд), який виявився більш загальнішим і точнішим, ніж метод валентних зв'язків.

3. Виникла структурна хімія, що оперує модельними просторовими уявленнями про будову атомно-молекулярних систем і принципово відрізнялася від попередніх структурних теорій фізичною (точніше квантовомеханічною) обґрунтованістю та використанням точних структурних даних, отриманих за допомогою експериментальних фізичних методів. Будучи переважно теоретиком, Л. Полінг постійно брав безпосередню участь у експериментальних роботах; він долучився до рентгеноструктурного аналізу ще на початку 1920-х років, на старті своєї наукової кар'єри, потім брав участь у електроннографічних роботах.

4. Тоді ж на базі перших рентгеноструктурних досліджень, які були розпочаті батьком та сином Бреггами у 1913 р. та мали значний розвиток у 1920-х роках, виникла і кристалохімія, що стала одним із найбільш розвинених розділів структурної хімії та кристалографії. Основоположниками цієї науки вважають У. Л. Брегга (сина), В. Гольдшмідта та Л. Полінга, який створив систему кристалохімічних радіусів (ковалентних, іонних, металевих і ван-дер-ваальсових), розвинув принципи опису кристалічних структур у термінах щільних кульових упаковок і у вигляді сукупності координаційних поліедрів із загальними вершинами, гранями або площинами, сформулював широко відоме електростатичне правило валентності для іонних кристалів, запровадив поняття дефектної структури. Весь цей матеріал був докладно викладений і доповнений новими структурними даними в другому виданні книги Л. А. Полінга, що вийшла 1940 року (в колишньому СРСР – у 1947 р.).

Заслуги Л. Полінга воістину великі і різноманітні, і все ж таки в історії науки він залишиться в першу чергу як один із творців квантової хімії. 1993 року в день свого 90-річчя він

Джон Едвард Леннард-Джонс
(1894–1954)

дуже точно визначив місце квантової теорії в сучасній системі хімічних наук: «Хімії, ймовірно, пощастило, що величезна кількість емпіричних знань про властивості хімічних речовин була отримана до розвитку квантової механіки. Хіміки прагнули зрозуміти ці властивості, й у результаті розробили класичну теорію хімічної будови. Якби вся ця маса інформації про властивості речовин не була накопичена до виникнення квантової механіки, цілком можливо, що теорія хімічної будови так і не була б створена. Фактично в даний час, в 1991 р., хіміки мало використовують квантову механіку, хіба що широко застосовуються принципи утворення хімічного зв'язку, сформульовані мовою квантової механіки. Якоюсь мірою використовується хіміками точне квантовомеханічне трактування молекулярної будови, але набагато частіше вони використовують класичну модель теорії хімічної будови».

Крім розгляду властивостей ізольованих молекул у цей час велися роботи із застосування квантовохімічних методів для вивчення конденсованого стану речовини. Так, у 1924 р. Джон Едвард Леннард-Джонс запропонував напівемпіричний потенціал для опису міжатомних сил (потенціал Леннард-Джонса), який використовував для розрахунку енергетичних параметрів кристалічних решіток ряду речовин. Він також інтерпретував параметри рівняння Ван-дер-Ваальса у термінах міжмолекулярних сил. Потенціал Леннарда-Джонса (потенціал 6-12) – проста модель парної взаємодії неполярних молекул, що описує залежність енергії взаємодії двох частинок від відстані між ними. Ця модель

досить реалістично передає властивості реальної взаємодії сферичних, неполярних молекул і тому широко використовується в розрахунках та комп'ютерному моделюванні.

Леннард-Джонс також заклав фундамент квантової хімії, взявши участь у розробці методу молекулярних орбіталей та припустивши повну втрату за рахунок усупільнення індивідуальних властивостей електронів атомів, що з'єднуються через них у молекулу. У 1929 р. він застосував його до двоатомних молекул і дав перше обґрунтування парамагнетизму молекули кисню. Надалі Леннард-Джонс розвинув цей метод, застосувавши його до дослідження будови різних молекул: в 1937 р. розглянув полієни та ароматичні молекули, у низці статей 1949 року обґрунтував теорію хімічної валентності. У 1951 р. він провів перші обчислення потенціалів іонізації органічних молекул, скориставшись методом еквівалентних орбіталей.

Комп'ютерна ера квантової хімії

Відлік третього періоду у розвитку квантової хімії слід вести від 1928 р., коли англійський фізик **Дуглас Рейнер Хартрі** розробив метод самоузгодженого поля (СУП), згідно з яким рух кожного електрона в багатоелектронному атомі відбувається у сферичному полі ядра та всіх інших електронів і описується одноелектронною функцією (атомною орбіталлю). У його підході хвильова функція багатоелектронної системи задавалася як добуток одноелектронних функцій всіх електронів, не враховуючи спінове магнітне квантове число кожного електрона. У результаті було отримано пов'язану систему інтегро-диференціальних рівнянь, для вирішення якої Д. Хартрі запропонував використану ітераційну процедуру.

У 1928 році американський фізик і хімік-теоретик **Джон Кларк Слейтер** запропонував хвильову функцію багатоелектронної системи записувати як детермінант (детермінант Слейтера), складеного з одноелектронних функцій. Такий підхід дозволив автоматично врахувати антисиметрію багатоелектронної функції щодо перестановок спінових та просторових координат електронів, а також спінові магнітні квантові числа кожного з електронів. Оперуючи детермінантом Слейтера, радянський фізик-теоретик **Володимир Фок** у 1929–1930 рр., використовуючи варіаційний принцип, розви-

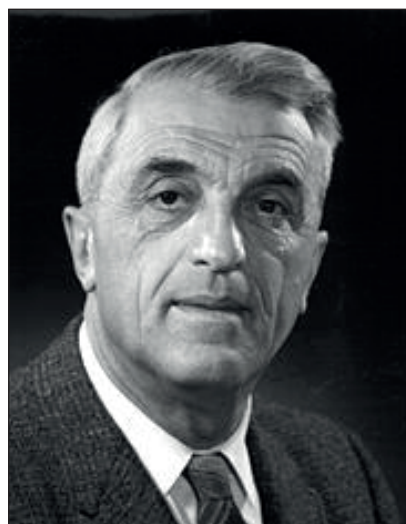
Дуглас Рейнер Хартрі
(1897–1958)

Джон Кларк Слейтер
(1900–1976)

Володимир Олександрович Фок
(1898–1974)

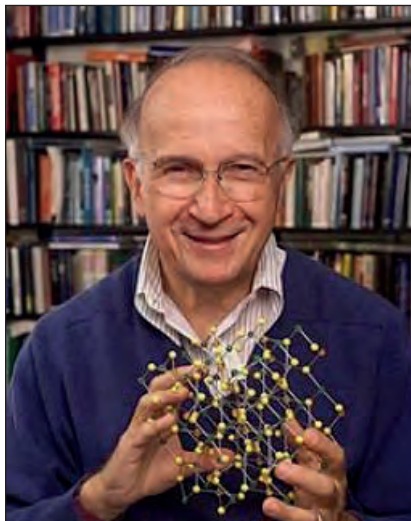
Фелікс Блох
(1905–1983)

нув метод (СУП) Хартрі–Фока, зробивши його придатним не лише для атомів, але й для молекулярних систем довільної симетрії. Рівняння Хартрі–Фока (HF) так само, як і рівняння Хартрі, являли собою пов'язану систему інтегро-диференціальних рівнянь, які вирішуються методом ітерацій.

Методи Хартрі та HF придатні не тільки для ізольованих молекулярних систем, але з деякими доповненнями та видозмінами вони дозволили отримати низку важливих результатів у теорії твердого тіла. До таких доповнень слід віднести запропоновану швейцарським та американським фізиком **Феліксом Блохом** хвильову функцію (функцію Блоха), придатну для опису руху електрона в полі кристалічної решітки, яка враховує трансляційну симетрію, що спростувало розуміння електронних властивостей твердих тіл. Фелікс Блох разом із французьким

та американським фізиком **Леонам Бріллюеном** заклав основи квантової теорії кристалів (зонної теорії), а у 1928 р. сформулювали уявлення про енергетичні смуги (зони) та низькотемпературний феромагнетизм. Леон Бріллюен узвичаїв формулу Бріллюена–Вігнера, теорему Бріллюена, пов'язані з методом СУП HF, що широко застосовуються, особливо в квантовій хімії, метод БВК (метод Бріллюена–Вентцеля–Крамерса).

Слід особливо відзначити ініціативу **Роберта Мак-Віні** та **С. Франсиса Бойса**, які у 1948–1950 рр. запропонували вести розкладання молекулярних орбіталей не за атомними орбіталями чи орбіталями Слейтера, а за гауссовими функціями. Це дало змогу значно збільшити швидкість розрахунку багатоцентрових двоелектронних інтегралів, але призвело до втрати наочності та ускладнило інтерпретацію отриманих результатів.

Роальд Хоффман
(р.н. 1937)

У 1950 р. у квантовохімічних розрахунках найпростіших молекулярних систем почалося використання методів конфігураційної взаємодії, що дозволило врахувати, тією чи іншою мірою, енергію електронної кореляції.

Наступний рік ознаменувався виходом роботи Рутаана, у якій було запропоновано метод розв'язання системи пов'язаних інтегро-диференціальних рівнянь СУП HF, звівши завдання до пошуку власних значень матриці Фока. Таке спрощення стало можливим після представлення молекулярних орбіталей як лінійної комбінації атомних орбіталей молекули. Таким чином, ідеї, запропоновані в роботах попередників (Ф. Хунда, Р. Маллікена, Дж. Леннарда-Джонса та Дж. Слейтера) були формалізовані в рамках єдиної зручної обчислювальної схеми.

Ім'я американського хіміка **Роальда Хоффмана** у світовій науці стало відоме ще в 1965 р., коли в результаті спільної роботи з американським хіміком-органіком **Р.Б. Вудвордом** вони сформулювали принцип збереження орбітальної симетрії при хімічних реакціях (правило Вудворда-Хоффмана). Це відкриття зробило переворот у хімічній науці, оскільки не тільки пролило світло на багато проблем хімічної кінетики, що до того здавалися нерозв'язними, але й уможливило вельми точні передбачення механізму і результатів хімічних реакцій. У 1981 р. Р. Хоффман за свої наукові досягнення був удостоєний Нобелівської премії з хімії (спільно з японським хіміком **Кень'їті Фукуї**) «*За незалежну розробку теорій, що пояснюють перебіг хімічних реакцій*». У наступні роки Р. Хоффман отримав важливі результати у дослідженні структури

Кень'їті Фукуї
(1918–1998)

та реакційної здатності ряду неорганічних та металоорганічних молекул та передбачив нові типи хімічних структур, керуючись результатами квантовохімічних розрахунків розширеним методом Хюккеля, які пізніше були синтезовані іншими вченими.

Кень'їті Фукуї припустив, що електрон на зовнішній молекулярній орбіталі відіграє дуже важливу роль у хімічній реакції, саме у зовнішніх частинах молекул відбувається хімічна реакція. Орбіталь, що брала участь у хімічній реакції, була названа «*граничною орбіталлю*». Фукуї першим розрахував розподіл густини граничних електронів нафталіну і виявив, що густина була максимальною в центрі, де відбувалася хімічна реакція. Він знайшов кореляцію між реакційною здатністю ароматичних вуглеводнів до електрофільних реагентів та квадратами коефіцієнтів атомних орбіталей у лінійній комбінації верхніх зайнятих молекулярних орбіталей (ВЗМО). Просторовий розподіл електронної густини у ВЗМО був паралельним порядку реакційної здатності молекули. Пізніше схожа кореляція була виявлена в реакціях з нуклеофільними реагентами між реакційною здатністю та розподілом нижніх вакантних молекулярних орбіталей (НВМО). Стаття Фукуї 1952 року була опублікована того ж року, коли з'явилася важлива стаття Р. Маллікена щодо перенесення заряду в донорно-акцепторних комплексах. Завдяки роботі Маллікена Фукуї отримав теоретичне обґрунтування своїх результатів. Основна ідея полягала в електронній делокалізації між НВМО та ВЗМО молекул речовин, що реагують.

У 1951 р. Дж. Слейтер запропонував новий підхід до розрахунку електронної структури, придатний не тільки до розгляду молекулярних систем органічних сполук, але і до розрахунків комплексів, що містять атоми важких металів. Цей метод отримав назву Ха. Як потім з'ясувалося, метод Ха представляв спрощену форму методу функціоналу електронної густини (Density Functional Theory, DFT), який в даний час став одним із найпоширеніших у квантовій хімії. Основні ідеї методу Ха:

1) метод заснований на припущенні, що електронна густина молекули може бути апроксимована як однорідна електронна рідина;

2) у ньому використаний обмінний потенціал, який залежить від електронної густини та параметра X , який необхідно підібрати для кожного конкретного випадку; результати його застосування дають енергетичні рівні електронів у молекулі, а також інформацію про її структуру та хімічні зв'язки.

Метод Ха є відносно простим і швидким у розрахунках, що робить його корисним інструментом для дослідження великих молекул або систем, і застосовується для розрахунку енергії та орбітальних характеристик у різних галузях – таких, як хімія твердого тіла, біохімія та каталіз. Його також можна використовувати для отримання інформації про властивості молекул – такі, як їхня реакційна здатність або спектральні характеристики.

До недоліків методу Ха слід віднести його недостатньо високу точність розрахунків, необхідність підбору параметра X для кожного конкретного випадку, а також (що дуже суттєво) ігнорування кореляційними ефектами. У цілому метод Ха відіграв корисну роль у квантовій хімії і послужив предтечею методу функціоналу електронної густини.

Незважаючи на те, що обчислювальна схема неемпіричних розрахунків, закладена в роботі Рутаана, дозволяла принципове її застосування, однак обмежені можливості обчислювальної техніки значно звузили практику використання цієї схеми. Така невідповідність практики та теорії спонукала до широкого та успішного використання напівемпіричних варіантів теорії молекулярних орбіталей. На цьому етапі були отримані дуже важливі результати щодо властивостей різноманітних молекулярних систем органічних та неорганічних сполук та механізмів їх перетворень.

Джон Попл
(1925–2004)

Істотне збільшення числа дослідників, які самостійно проводять квантовохімічні розрахунки, відбулося після створення в 1962 р. першого фонду обміну квантовохімічними програмами.

Перші версії програмного комплексу GAUSSIAN (початок 1970 р.) для неемпіричних розрахунків, дали можливість його використання не тільки хімікам-теоретикам, а й експериментаторам, що зумовлено його дружнім інтерфейсом на звичній для хіміків мові. У наступних роках комплекс GAUSSIAN систематично розширювався за рахунок включення нових точніших розрахункових схем та впровадження нових можливостей. Важко переоцінити значення роботи, яка була проведена створювачами цієї програми, для запровадження квантовохімічних методів у практику хімічних досліджень. Невипадково **Джон Попл**, який від початку своєї наукової діяльності прагнув до того, щоб зробити квантову хімію працюючим інструментом хімічних досліджень, у 1998 р. був удостоєний Нобелівської премії з хімії.

Сучасна теорія методу функціоналу густини бере початок від 1964 р., коли **П'єр Хюенберг** і **Вальтер Кон** довели дві основні теореми методу. Перша теорема стверджує, що властивості основного стану багатоелектронної системи однозначно визначаються її електронною густиною, яка залежить тільки від трьох координат. Розширення цієї теореми у разі залежності від часу електронної густини дозволяє використовувати той самий метод для збуджених станів. Друга теорема визначає функціонал енергії і показує, що цей функціонал досягає мінімуму для точної електронної густини основного стану. Ще

П'єр Хоєнберг
(1934–2017)

одна теорема – теорема Кона–Шема – дає в руки дослідникам робочий інструмент, дозволяє наблизити точний, але невідомий потенціал системи електронів, що взаємодіють, наближеним потенціалом системи не взаємодіючих електронів. За розвиток теорії функціоналу густини Вальтер Кон у 1998 р. отримав Нобелівську премію. П'єру Хоєнбергу та *Лу Джу Шему* чомусь премії не дісталось. Поруч із В. Коном Нобелівську премію з хімії отримав Дж. Попл за розробку обчислювальних методів квантової хімії.

У 2013 р. Нобелівську премію з хімії отримали вчені, що працюють у США, – *Мартін Карплус*, *Майкл Левітт* і *Ар'є Воршел*. Три професори відзначені «за багаторічний цикл робіт, присвячених розвитку великомасштабних моделей складних хімічних систем», тобто за розробку, по суті, фізичного методу отримання кількісних характеристик хімічних та біохімічних систем. Ці роботи продовжили характерну для сучасної науки тенденцію проникнення методів математики і теоретичної фізики в хімію і біологію. Вони застосували метод, що ґрунтується на молекулярній механіці, яка використовує для розрахунку поверхні потенціальної енергії (ППЕ) емпірично виведену систему рівнянь, математична форма яких запозичена з класичної механіки. Ця система потенціальних функцій називається «силовим полем». Метод використовує одне загальне припущення про можливість

Вальтер Кон
(1923–2016)

перенесення відповідних параметрів і постійних силових від однієї молекули до іншої. Інакше кажучи, ці числові значення згаданих параметрів, визначені на прикладі деяких простих молекул із застосуванням результатів неемпіричних квантовохімічних розрахунків, використовуються потім як фіксовані величини інших молекул споріднених сполук.

Неможливо точно довести, наскільки правильне це припущення. Завдання ППЕ дозволяє надалі, використовуючи другий закон Ньютона класичної фізики, розрахувати переміщення ядер у ході еволюції складної хімічної або біохімічної системи. Такий підхід і становить суть класичної молекулярної динаміки, що дає можливість із використанням оптимальних обчислювальних зусиль отримати достатньо адекватні моделі перетворення біохімічних молекул. Метод класичної молекулярної динаміки, започаткований у теоретичній фізиці, набув поширення в хімії та, починаючи від 1970 р., у біохімії та біофізиці. Він відіграє важливу роль у визначенні структури білків та уточненні їх властивостей. Найбільш популярними пакетами програмного забезпечення для моделювання динаміки біологічних молекул є: AMBER, CHARMM, GROMACS, GROMOS, LAMMPS, HOOMD-blue, NAMD та DLPOLY. ■

Продовження читайте
у наступному числі журналу

МИСТЕЦТВО ФАНТАЗУВАННЯ: ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ КОНКУРС «КОСМІЧНІ ФАНТАЗІЇ»

Ірина Петрова
координатор конкурсу
«Космічні фантазії»,
член Наглядової ради УМАКО
«Сузір'я»

127 років тому на відкритті Київського політехнічного інституту його перший ректор **Віктор Львович Кирпичов**, відомий вчений у галузі теоретичної і прикладної механіки і опору матеріалів, сказав: *«На зорі епохи Відродження ми зустрічаємо людину, на яку можна дивитися як на засновника інженерної професії. Це Леонардо да Вінчі. У ньому поєднуються вчений, практик і художник. Інженер має створювати нове, а не копіювати старе. Інакше навіщо вчитися, володіти обчислювальною технікою, вміти фантазувати?»*

В Українському молодіжному аерокосмічному об'єднанні «Сузір'я» підтримують цей меседж вченого на 100 % і вважають, що головне завдання науки – це створення нових технологій за формулою **фантастична ідея = логіка + інтуїція**. А для вирішення цього рівняння потрібно мати багато знань і широкий світогляд.

Це завдання й вирішує Всеукраїнський гуманітарний конкурс «Космічні фантазії», який з кожним роком стає все популярнішим – з новими ідеями, новими учасниками, новими відкриттями Космосу. З кожним роком збільшується кількість учасників та подаються все більш якісні, змістовні, сучасні та науково-обґрунтовані роботи зі знанням астрономії та розвитку космонавтики у світі; роботи, які відповідають завданням мистецтва – пізнавальна, виховна функція та емоційний вплив. Головною метою конкурсу є пошук талановитої молоді, розвиток творчих здібностей у дітей та підлітків, підвищення їх зацікавленості в досліджуванні Космосу, рівня знань у сфері природничих і гуманітарних наук. Творчу роботу учасників конкурсу в такій багатогранній темі, як Космос, можна також розглядати як початок набуття інженерного фаху, коли учасники вже зараз, на початку своєї творчої діяльності, перетворюють свої ідеї-фантазії в конкретні твори і вироби, використовуючи знання, матеріали і технології на потреби суспільства та усвідомлюють наслідки для екології Землі і Космосу.

З історії конкурсу

Всеукраїнський гуманітарний конкурс «Космічні фантазії» проводиться Українським молодіжним аерокосмічним об'єднанням «Сузір'я» з 1991 року. За минулі 34 роки тільки у фінальному етапі конкурсу взяли участь понад двадцять тисяч дітей. Протягом року обласні Центри науково-технічної творчості учнівської молоді в рамках конкурсу проводять свої регіональні конкурси під назвою «Космос. Людина. Духовність. (Космічні фантазії)» та надсилають на фінальний етап конкурсу роботи тільки переможців. У обласних відборах беруть участь вихованці позашкільних закладів, учні Малої академії наук учнівської молоді та школярі освітніх установ. І не зважаючи на всі складнощі ситуації в країні, є багато учасників, які працюють зі своїми керівниками дистанційно та надсилають свої роботи навіть із-за кордону.

Організатори конкурсу і члени журі разом з переможцями конкурсу «Космічні фантазії» в Київському міжнародному центрі культури і мистецтв та в Палаці мистецтв «Український дім», (2009–2012 рр.)

Робота журі конкурсу «Космічні фантазії», офіс УМАКО «Сузір'я», 2021 р.

На фінальний етап конкурсу «Космічні фантазії – 2025» було представлено 564 роботи з шести номінацій в двох вікових категоріях із 15 областей України:

1) «Література. Журналістика» – 127 робіт. Жанри: казка, поезія, оповідання, есе, нарис, повість, дослідження, новела, легенда, інтерв'ю;

2) «Образотворче мистецтво» – 131 робота. Жанри: живопис, графіка, комікс, естамп, колаж, дизайн космічної валюти;

3) «Декоративно-прикладне мистецтво» – 142 роботи. 37 жанрів: дерево, м'яка іграшка, об'ємна аплікація, аплікація, плетіння, бісероплетіння, батік, вишивка, кераміка, розвиваючі ігри, стім-панк, пап'є-маше, розпис на склі, витинання, ва-

ляння вовною, валяння (фелтінг), декоративний розпис, сувенірна текстильна лялька, інтер'єрна лялька, альтерскрап, ліплення, пластилінографія, вироби з солоного тіста, вироби з епоксидної смоли, світильники, діамантова мозаїка, вироби з паперу, випалювання, квілінг, робота з природними матеріалами, прикраси, стрінг-арт, малярство, куну-сайга, килимоплетіння, торцювання);

4) «Комп'ютерна графіка» – 76 робіт. Жанри: 3D- графіка, векторна графіка, колаж;

5) «Відео, кіно, анімація» – 22 роботи. Жанри: інформаційне відео, наукове відео, анімація (пластилінова анімація, комп'ютерна анімація);

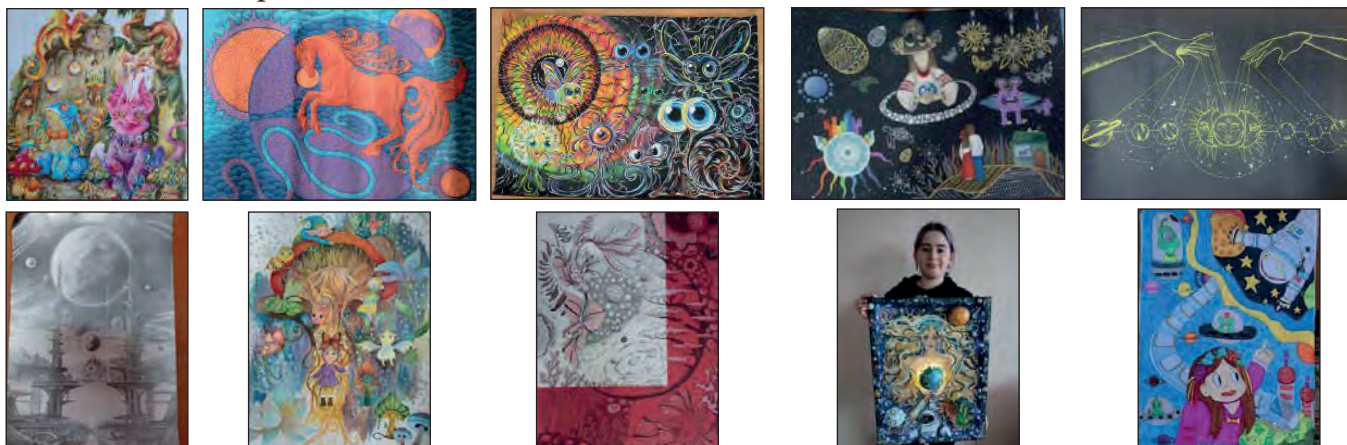

Фото виставки «Космічні фантазії» – 2025: з кожним роком фантазія конкурсантів стає все більш вибагливою до матеріалів і методик створення картин чи виробів прикладного мистецтва

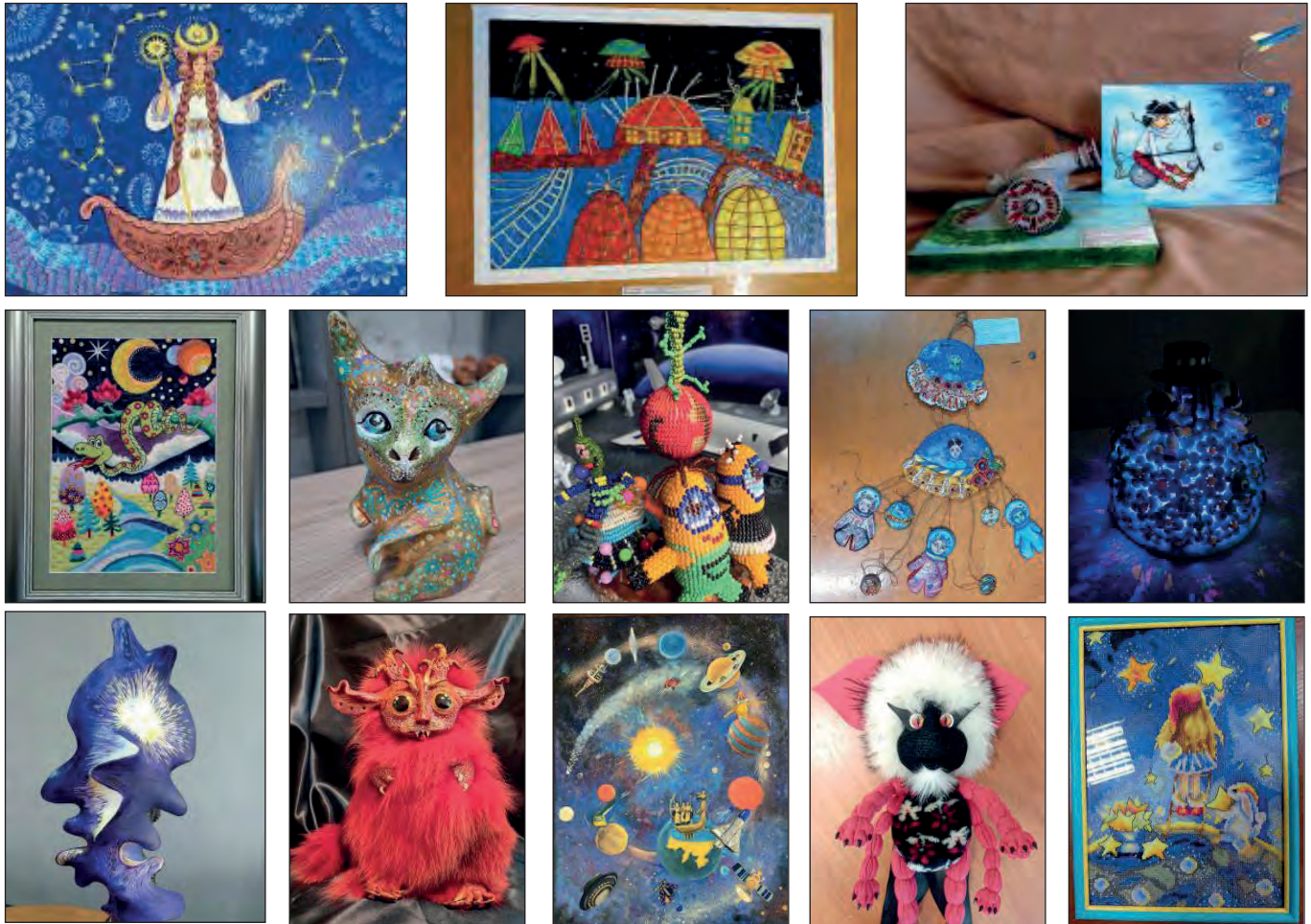

Фото виставки «Космічні фантазії» – 2025: з кожним роком фантазія конкурсантів стає все більш вибагливою до матеріалів і методик створення картин чи виробів прикладного мистецтва

6) «Фото» – 55 (фото космічних об'єктів, надзвичайних природних явищ);

7) «Музичне мистецтво» – 11 робіт. Жанр – авторська пісня.

Яка мотивація учасників конкурсу та чому саме тема Космосу і Всесвіту їх цікавить та надихає на творчість, розказують «космічні фантазери» – переможці конкурсу 2025 року:

«Література. Журналістика»:

Кірнєв Василь, 10 років (Одеська обл.). Робота – казка «Зоря єдності»:

«Працював над казкою протягом 2-х років (спочатку я диктував, а мама набирала текст, потім разом редагували). У процесі створення казки дізнавався про слова іноземного походження. Завдяки цьому з'явилися слова ілюмінати – світлоносії, Луміна – світло, осяйна, аура – віяння, огортання. Не обійшлося без котиків, бо це насправді космічні створіння. Під час обдумування мандрів Луміни багато читав про різні космічні явища. Чому назвав казку «Зоря єдності»? Бо зараз, як ніколи нам необхідно об'єднати зусилля, віру, силу. Все для перемоги!»

Рабаджи Іван, Рабаджи Марина, обом по 14 років (Одеська обл.). Казка-розмальовка «Космічні пригоди сонечка»:

«Під час космічної подорожі, ми отримали безліч нових вражень, ознайомилися з дивовижними мешканцями – планетами Сонячної системи. Кожна планета розповіла про свою таємницю. Казка-розмальовка стимулює розвиток фантазії та креативного мислення, формує позитивні емоції та впевненість у своїх силах».

«Образотворче мистецтво»:

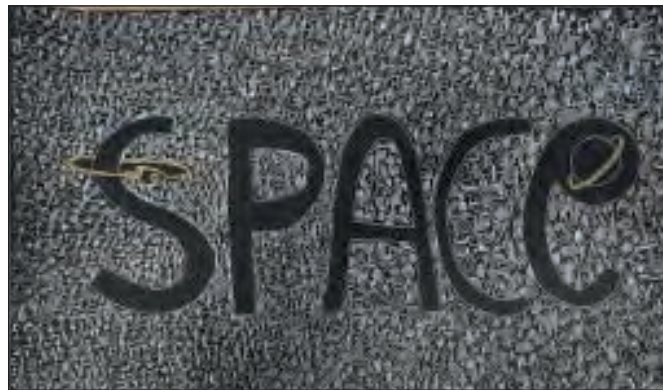
Войченко Дарина, 9 років, **Сокол Вероніка**, 9 р., **Тичук Єва**, 12 років (Черкаська обл.). Комікс (графіка):

«У минуле мандрували, Україну рятували. Щоб добро і щастя завжди панувало! Сюжетною лінією фантастичного коміксу є створення персонажів, які мріють про мир і злагоду у Всесвіті. У своєму коміксі ми відобразили подорож на машині часу у минуле (2000 р.) за чудодійними цукерками та вітамінами миру і доброти для всіх жителів Землі».

Кириленко Крістіна, 15 років (Київська обл.). Колаж «У Всесвіті все зав'язане»:

«Наші мрії, думки та бажання посилаємо в космос. Там вони, як намистини, ніби нанизуються на космічну нитку. І міриади таких ниток сплітаються, утворюючи мереживо мрій. Робота виконана на чорному папері білим лінером. Як декоративний акцент – поталь. Ідея створити тематичний малюнок з'явилася під час прогулянки біля озера зимового вечора, коли зірки з неба відбивалися в плесі води. На ранок під час відвідування гуртка «Студія образотворчого мистецтва» Крістіна озвучила свої думки, і в межах збереження й розвитку традицій регіону в мистецтві у фантазійному жанрі народився художній твір "У Всесвіті все зав'язано".

«Декоративно-прикладне мистецтво»:

Даскал Дмитро, 10 років (Запорізька обл.). Об'ємна композиція «Галактичні пригоди»:

«Маю багато фантастичної літератури.

Цікавлюсь астрономічними новинками, люблю пригоди, тому вирішив створити

фантастичну композицію «Галактичні пригоди». У роботі допомагали батьки, а також звертався до педагога за порадами. У роботі були використані різноманітні матеріали: пінопластові листи, пінопластові кульки, повітряний пластилін, в'язальна проволока, губка кухонна, кульки для прання, фольга, зубочистки, шпатель для барбекю, шпатель, аерозольна фарба, пластик, картонові втулки з фольги, фоаміран, кольоровий картон, гарячий клей, паперові серветки, клей ПВА. Маю надію, що моя робота сподобається усім, хто любить фантазувати і мріяти. Але найбільше моє бажання – це рости і мріяти під мирним небом України».

Васильчук Тетяна, 16 років (Житомирська обл.). Композиція (батік) «Космічна гостя» :

«Світова черепаха (також Космічна черепаха, Черепаха, що тримає світ чи Священна черепаха) – міфема про велетенську черепаху, що підтримує чи містить у собі світ. Ця міфема нагадує Світового слона і Світового змія,

зустрічається в китайській, індійській та індіанській міфологіях. Черепаха втілює Всесвіт, Матір-Землю, Місяць, стихію води, початок творіння, безсмертя, а також стабільність, час, мудрість і силу. Іграшки такого плану створюють атмосферу особливого казкового космічного світу. Можливо, деś є така Черепаха, правда. Це може бути гігантський космічний корабель, що нагадує черепаху.

Треба мріяти, фантазувати, придумувати і вигадувати, адже багато винаходів зробили саме ті люди, яких називали диваками і фантазерами».

«Комп'ютерна графіка»:

Федченко Анна, 12 років (Одеська обл.). Картина «Україна в космосі»:

«Для створення була використана програма Sketchbook Pro. На моєму малюнку зображений космонавт, який знаходиться в космосі й тримає прапор України. Це символізує досягнення нашої країни у дослідженні Космосу та прагнення до нових відкриттів. У своїй роботі я намагалася передати гордість за нашу націю та віру в її космічне майбутнє».

Кондрамашина Ангеліна, 16 років (Черкаська обл.). Композиція «Космічний захисник»:

«Цю роботу я створювала вручну без використання готових зображень. Мій малюнок зображує епічну сцену в глибокому космосі. У центрі композиції – могутній воїн в обладунках, він тримає енергетичну зброю, готовий захищати невидиму межу між світлом і темрявою. Фон картини насичений космічними образами – планети, туманності і яскрава веселка як символ миру. "Космічний захисник" символізує боротьбу між хаосом і порядком, силу духу та таємничий зв'язок між матеріальним і нематеріальним світами».

«Фото, відео, кіно мистецтва»:

Білавенко Крістіна, 14 років (Житомирська обл.). Відео, наукова фантастика «Інвестиційний проект «Locus Astrum»:

«На відео представлено рекламний ролик, де кілька сцен та голосовий супровід пояснюють переваги вигаданого інвестиційного проєкту. Спочатку були створені моделі всіх представлених відео об'єктів у середовищі редактора тривимірної графіки Blender. Далі з цих об'єктів було зібрано композиції. Після того вони були анімовані та відрендерені у вигляді відеофрагментів. З відеофрагментів було змонтовано відеокліп.

Для створення тексту використано чат GPT, озвучений за допомогою штучного голосу. В роботі я фантазувала та вдосконалювала техніку редактора тривимірної графіки».

Катрущенко Олександр, 8 років (Полтавська обл.). Фото «Феєричний захід»:

«Краса заходу сонця милує око, зачаровує своїми оранжевими кольорами, надихає на спокій та врівноваження. Доведено, що колір сонця лікує зір. Золоті вогники ховаються за вершечки гір і шлють нам побажання доброї ночі. Я часто спо-

стерігаю захід сонця, подобається фотографувати.

Мені сподобався конкурс «Космічні фантазії». Я збагатив свої знання з теми «Космос», цікаво й корисно провів час, лікував не тільки зір, але й душу, відпочиваючи в романтичній атмосфері».

Микита Кукса, 10 років, Запорізька обл.:

«Люблю пізнавати нове, мені все цікаво. Більш за все мені подобається математика, футбол і програмування ігор. Написав вірш про Космос тому, що це для мене вища сила, яка надихає та єднає. Я звертаюся до Космосу з молитвою уберегти Україну і дати її народу щастя і волю. Я сподіваюся, що Космос мене почує, і Україна відродиться, і настане мир. Моя класна керівниця Людмила Павлівна мені дуже допомогла і підтримала мене у створенні роботи».

Молитва до Космосу

Звертаюся до Космосу, Всесвіт, благаю –
Нехай закінчиться війна в моїм краї!
Хай бджілки над квітками в танці кружляють
І хай солов'ї нам дзвінко співають.

Хай всі ворожнечі землю покинуть,
А всі козаки до дому прилинуть!
Хай діти щасливо світанки стрічають,
А мами їх радісно й любо вітають.
Тривоги хай зникнуть і згинуть в безодні,
І всі ми забудемо ночі безсонні.
Жахіття, страхи закінчаться навечно,
І мир запанує граційно, магічно!

Бо космос для мене – галактика сильна,
І кожна в ній зірка – душа невидима,
В ній правда, і воля, і світло зорі,
І дух український нам світить вгорі!

Я впевнений, знаю, що Космос почує,
Сузір'я, зірки і Господь помилує,
Повернемось в класи і будемо жити,
А тільки нам сліз материнських не змити.

Тож завжди ми будем у злагоді з Богом,
У єдності з рідним незламним народом.
Єднаємось, люба і славна родино,
В віках хай живе і цвіте Україна!

Микита Кукса, 2025 р.

За підсумками конкурсу «Космічні фантазії» можна впевнено говорити про удосконалення формули мистецтва фантазування «космічними фантазерами» – де є віра в себе і свою Батьківщину як добуток від знань і світогляду, – там фантазії стають реальністю! ■

ВАСИЛЬ ШЕВЧЕНКО – ХУДОЖНИК-ПЕДАГОГ

ДО 105-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ УРОДИН

Творчість *Василя Маркеловича Шевченка* (1920-2003) досить докладно висвітлена раніше¹, але достатньої уваги не було приділено його педагогічній практиці. Втім, працюючи викладачем рисунка та живопису в Київському національному університеті будівництва та архітектури (КНУБА) та одночасно очолюючи студію при БК «Славутич», мало не половину відведених років – 39, він присвятив саме навчанню та вихованню молоді. Першим дослідником діяльності художника-педагога став *Сергій Миколайович Скороходов*². Опрацьовуючи залишені йому у спадок методичні розробки, перечитуючи щоденники та збираючи до купи численні коментарі, залишені в роботах, записниках та альбомних аркушах Василя Шевченка, Сергій Скороходов узагальнив філософсько-етичні погляди Василя Шевченка з питань мистецтва і творчості. Віддаючи данину світлій пам'яті Сергія та його титанічним зусиллям вважаю своїм обов'язком оприлюднити скорочений варіант цих розвідок. Він не містить методичних розробок педагога, планів та конспектів його лекцій (те, що цікаве вузькому колу педагогів певного профілю). Це лише вступна частина

Микола Шевченко
канд. -мат. наук
м. Київ

Повсякденно займаючись педагогічною діяльністю, Василь Маркелович залишив чималий доробок художника-педагога. У записках під назвою «Психологія рисунка», він зібрав конспекти своїх лекцій, розробки програм, завдань та методів їх виконання. Кожне завдання конкретизоване та змодельоване задля послідовного оволодіння студентами темою і формування у них навичок, необхідних для творчості художників-архітекторів.

У частині «Рисунок» знаходимо вираз: *«Роздуми – пошук з олівцем у руках»*, і далі *«...первинним в діяльності художника завжди залишатиметься рисунок. Вдало закомпонований, правильно, з дотриманням всіх пропорцій, законів перспективи та тональних співвідношень рисунок завжди сприйматиметься як художній твір»*.

¹ М. Шевченко. Український дух у творчості Василя Шевченка. Світогляд. 2024. (19). №3 С.54-62.

² Катерина Голосай, донька С. Скороходова: «Сергій Миколайович Скороходов (1949-2012) родом з Луганичини, місто Свердловськ (натепер – Довжанськ). Не зважаючи на те, що на території Луганичини масово знищували все українське, змушували населення говорити російською мовою, в родині спілкувалися виключно українською мовою. Розказував Сергій, що прізвище Скороход було змінено червоними комісарами – примусово додали закінчення «ов», коли його батько повернувся з війни.

В родині завжди панували націоналістичні настрої, вивчалася історія України, всі мали гарні голоси та слух і часто звучали українські пісні. На полицях стояли томи Шевченка, Котляревського та багатьох українських письменників. «Енеїду» Котляревського Сергій знав напам'ять та цитував при першій нагоді. Справжній, доброзичливий та чуйний, щирий та дружній – характерні риси, притаманні Сергію Скороходову, і в поєднанні з створювали образ яскравого представника українства. Додати до цього треба колоритну зовнішність, досить професійне володіння бандурою та не погане виконання козацьких пісень – таким в загальних рисах є портрет Сергія Скороходова. Художню освіту він отримав на педагогічному факультеті в 1980-1985 роках. в НАОМА (Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури).

³ Шрифт звичайний – оригінальний текст С.М.Скороходова: курсив – вставки Миколи Шевченка та ін.

Автопортрет. 1947

Про визначальну роль в образотворчому мистецтві рисунка наголошували й геніальні майстри Відродження **Леонардо да Вінчі** (1452-1519), **Альбрехт Дюрер** (1471-1528), **Ганс Гольбейн** (1460-1524) та ін. В колишній імперії (до складу якої входила Україна) беззаперечним авторитетом в методології викладання рисунка і живопису був видатний педагог **Павло Чистяков**. У своїй творчості Василь Шевченко наслідував підходи російського живописця-графіка. Навіть за стилем проведення занять (напівжартома, напівсерйозно) він нагадував Чистякова, а його монографія залишалась порадником в його щоденних практиках.

Вдаючись до застосування різних технік, легко та вміло поєднуючи традиційні засоби – штрих, риска та пляма – В. Шевченко досконало володів цим видом творчості. Найулюбленішими його графічними техніками залишались вугілля та олівець⁴.

Значимим рисунком художника став «Автопортрет. 1947 р.», що отримав відзнаку Художньої ради. Відомий також академічний малюнок «Натурник зі спини», який експонувався на Все-

українській виставці рисунка. Привабливо виглядають образи молодих людейб, чисельні миттеві замальовки, зроблені в поїздках, парках і на київських пляжах. Чергуються вони з завершеними аркушами, на яких бачимо пейзажі, архітектуру – все, що привернуло увагу художника.

Дослідивши графічну спадщину художника, **С.М. Скороходов** приходять до висновку: «його рисунки різнопланові і влучні». Володіти рисунком, відчувати колір означало дуже багато і художник часто наголошував: «*Це не просто малювати речі такими, якими вони є*».

Живопис Василь Шевченко називав «боже-ственным даром», полюбуючи широке, драматичне письмо в поєднанні з точним рисунком. У розділах «Натюрморт, пейзаж, голова, постать» гармонійно поєдналися лекційний і методичний матеріали. Кожна лекція супроводжується ілюстрованим доробком, котрий має популярний і доступний зміст. Тут твори митців минулого і сучасності, праці студентів і архітекторів. Високо цінуючи колірність творів імпресіоністів, В. Шевченко не заперечував і стримане письмо (про роботи **Ф. Галса** казав, що тримаються вони лише на рисунку). Стосовно живопису педагог наголошував на необхідності виконувати короткострокові етюди, що сприяє емоційно-інтуїтивному відчуттю кольорів.

Сергій Скорохов художник-педагог КНУБА

⁴ Василь Шевченко. Рисунки і начерки. [альбом] /укладач М. Шевченко. Київ: ВД «Простір», 2021. 80 с.

Відповідальне ставлення до свого покликання і ролі педагога змушували його до обґрунтування кожної дії (завдання, теми, постановки) та постійного вдосконалення методик. Стислі за змістом теми та завдання чергуються з яскравими сторінками з історії мистецтва і гранично влучними виразами, які складають в одне ціле розгорнуту програму і підносять її на рівень науково-етичного значення. «Вчитель, особливо такого складного мистецтва, як живопис, повинен знати свою справу, любити молоде майбутнє та передавати свої знання вміло, коротко та зрозуміло... Істина у трьох рядках, вдало висловлена... відразу рухає маси уперед, бо їй вірять і повірять у справах», – писав П. Чистяков.

До студентів Василь Шевченко завжди ставився з повагою. Особливо уважним він був до наполегливих та талановитих учнів.

Будучи вимогливим під час занять, Василь Шевченко радо ділився з учнями знаннями та досвідом, ілюструючи свої лекції фотографіями та репродукціями робіт видатних мистців минулого. Його завжди цікавила оцінка творів мистецтва, життєвих явищ студентами. Цим він сприяв формуванню у них хороших смаків та уподобань. Відкритість педагога прихилила до нього учнів та студентів, і, одержавши освіту, вони з приємністю згадували роки навчання і спілкування з Вчителем.

Яків Шади́ря, Сіетл, США: «Ми з дружиною Тетяною Шади́ря-Складчи́ковою навчалися в КІБІ (Київський інженерно-будівельний інститут) з 1971 по 1977 рік. Викладача кафедри рисунка Васи́ля Марке́ловича Ше́вченка пам'ятаємо як професійну, скромну, інтелігентну людину. Згадуємо з повагою і подякою. Пам'ятаємо, як він виглядав, як своїми порадами допомагав нам – студентам, розгледіти в рисунках помилки, казав: «вдалий початок – половина справи»; пам'ятаємо, як давав поради що треба додати у рисунок, щоби його покращити, чи краще взагалі його переробити, а, інколи, сам сідав на місце студента і допомагав йому закінчити роботу. Робив це швидко і впевненою рукою. Це додавало бажання працювати більш відповідально. Зараз, побачивши таку кількість живописних робіт нашого викладача, що стало для нас відкриттям, слова «менше слів, більше діла», стають зрозумілими, як ніколи, ніби він повторював їх нам на заняттях з рисунку.

Не можемо не згадати трудову практику у радгоспі «Дівочки». Маркелович, так ми його назвали між собою, «відбував» цю практику разом з нами – був нашим наставником. Ми ніколи не чули від нього ні скарг, ні бурчання чи незадоволення, що ми працюємо повільно, з балачками. Ставився до нас, як до своїх дітей, тому його нагадування: «Дівчата, час обідати» – Тетяна пам'ятає до сьогодні. В той час Василь Маркелович, мабуть працював над замальовками, етюдами, ідеями для майбутніх робіт.

Закінчилася наша практика, збираємося до дому. Автобус зі студентами поїхав з села на Київ, а нас з Маркеловичем забули: мабуть він запрацював над своїми ескізами і запізнився. І змушені ми були з ним йти до траси пішки й ловити попутку. Про що говорили не пам'ятаю, але час провели цікаво й весело. Добравшись до траси та спіймавши попутку, він поїхав на Київ, я ж в інший бік, на Черкаси».

Портрет С.М. Скороходова.
Ілюстрація до поеми Т.Г. Шевченка Катерина

Постановочні натюрморти В. Шевченка для студентів архітектурного факультету II-III курсу.
Натюрморт з листком аканта. 1973

Миру мир! 1973

Бородіна Наталка, Осло, Норвегія: «Після вступу до КНУБА ми проходили підготовчу практику – готували фотоальбом до 50-ти річчя інституту. За художнє оформлення відповідав Василь Маркелович, ми ж з однокурсницею виконували його вказівки щодо наклеювання фото. Потім зустрічалися в коридорах КНУБА. Василь Маркелович завжди находив хвилинку зупинитися, привітатися, спитати: – «як справи, як навчання, Наталочко, важко?»

На моє 20-ти річчя Василь Маркелович вирішив написати мій портрет. Я приходила на кафедру рисунку й творчий процес починався. Він не тільки давав вказівки як розміститися, повернути голову, яке вбрання та фон підібрати, ми говорили на теми літератури, історії та суспільного життя.

Щирі люди зустрічаються рідко і я вдячна долі за те, що на своєму шляху зустріла Василя Маркеловича. Він назавжди залишиться в моєму серці!».

Ковбасюк Ніна, Молдавія: «В моїй пам'яті Василь Маркелович Шевченко назавжди залишається світлою людиною, чудовим вчителем, педагогом, з чуйним ставленням і увагою до кожного студента!

Якось я дізналася, що ікона Цілителя Пантелеймона у Володимирському соборі в Києві створена Василем Маркеловичем. Я була щасливо вражена! Виявляється, він був не тільки чудовим викладачем, педагогом, художником, а ще й надзвичайним іконописцем! У творчості Василя Маркеловича відображається любов і світло його душі».

Ольга Задорожна, Київ, Бровари: «Займаючись у Василя Маркеловича в художній студії на Подолі, ми, учні, виконували домашнє завдання: «Ілюстрація до твору Т.Г. Шевченка». Малюнки, як завжди, передивлялись і обговорювались в присутності всіх студійців, і, зовсім несподівано, Василь Маркелович відзначив як найкращу, саме мою роботу. Згодом я зрозуміла, що не був малюнок аж таким бездоганним. Але Василь Маркелович відчув, що я і хвилююсь, і соромлюсь, (адже їздила в столицю аж з Броварів, не маючи спеціальної підготовки). І похвала викладача не просто підбадьорила! Ніколи не забувала те відчуття миттєвої окриленості, віри в свої сили, впевненості на все життя!

І ще один урок-приклад, якому намагаюсь слідувати.

У студентські роки на заняттях з рисунка на архітектурному факультеті в КНУБА закінчую рисунок гіпсової голови Зевса. Ніби й пропорції збережені, і закомпоновано правильно, і штрих архітектурний, але Зевс якийсь невиразний, сірий, чогось не бачу.... Підійшов Василь Маркелович. Якусь мить мовчки дивився на роботу, потім стрімко підсів до мольберта і швидко, впевнено провів декілька контрастних ліній і рисунок перетворився на довершене зображення! Досі перед очима! Це не просто віртуозна майстерність, а ще й вишуканий артистизм дійства. І ще: дуже вдячна за урок чуйності, уваги до учнів, урок мені, в моїй викладацькій діяльності. Дякую, Майстре!».

Портрет дружини Галі. 1977 р.
Папір, вугілля

Микола Бригинець, Київ: «Важливим, якщо не головним у діяльності студії БК «Славутич», де я мав честь навчатись у Василя Маркеловича, була ґрунтовна академічна підготовка майбутніх абітурієнтів художніх ВИШів. Рівнем підготовки студійців визначався авторитет педагога. Тому вимоги до всіх були серйозні, ніяких поблажок. Новачкам роз'яснювалися основи перспективи, побудови геометричних фігур, анатомії, композиції і всього, що означає академічна освіта.

Більш підготовлені студійці писали фігури і портрети. Для формування навичок зображення портрету та людської фігури в студії була заведена практика позувань: позували, як правило новачки, і я також. Отже всі стараються, працюють і Василь Маркелович також. Настає перерва, починається аналіз роботи кожного. «Значить так, – каже комусь і продовжує: – Посаджу я вас туди, до гіпсових голів, бо щось Ви недотягуєте. Он до Миколи» – тобто до мене. Неприємно, але що поробиш. Строго і справедливо. Зате потім був хорошиий результат. У процесі навчання усі роблять помилки і Василь Маркелович повторював: – «Лише тоді, коли ви почнете помічати помилки у своїй роботі, можна буде говорити, що ви чомусь таки навчилися». Для нас всіх він був як батько».

Володимир Шкροгаль, Київ: «Шевченко Василь Маркелович викладав рисунок, коли ми навчались на архітектурному факультеті КІБІ (1967–1973). Запам'ятався дуже дисциплінованим, небагатослівним та інтелігентним викладачем. Добре відчував колір, фактуру і композицію, на високому рівні володів класичним рисунком, чому і навчав нас – студентів-архітекторів. У пам'яті назавжди збереглось почуття глибокої поваги та шани до вчителя».

Володимир Шкрогаль.
Портрет В.М. Шевченка. Папір, олівець. 53х38.
(зі світлини, зробленої під час перебування
в 1971 році у м. Хотині на етюдах)

Багато учнів стали в подальшому знайомими фахівцями. Яскравою особистістю серед них був Заслужений художник України **Іван Тарасович Клец** (1947–2017) з котрим Василь Маркелович товаришував довгі роки.

Свої розвідки С.М. Скороходов закінчує болісною фразою: «Переглядаючи записи і систематизуючи досвід В. М. Шевченка, стає незрозумілим, чому цей доробок не було узагальнено, не оприлюднено, чому він залишився у чернетках, конспектах, на сторінках альбомів з якими художник не розлучався протягом усього життя?» ■

СОНЕТНИЙ СВІТ НАДІЇ ЧОРНОМОРЕЦЬ

(до виходу з друку книги сонетів Н.Чорноморець «Доріг лабіринти, думок витинанки»)

Надія Чорноморець
та її книжка сонетів

Найбільше сонетів написав **Франческо Петрарка**, кохання до Лаури він оспівував у 317-ти сонетах. У **Вільяма Шекспіра** – удвічі менше, 154. Не знаю, чи посміхається бодай краєчком губ волинський поет **Василь Рябий**, переглядаючи застарілі факти. Він випустив «СологолоС», який містить 828 сонетів, об'єднаних у сто (!) вінків. Петрарці з Шекспіром таке й не снилося. Про вінки не казатиму, а сонетом нині нікого не здивуєш. Нема віршотворця, який не приміряв би до свого пера елітну колись форму. Багато хто має книжку, або й кілька збірок сонетаріїв.

Творчість **Надії Чорноморець** побудована на сонетах. Вона автор дев'яти, як мінімум, поетичних збірок і численних перекладів французької класики. Мені пощастило мати цьогорічну – «Доріг лабіринти, думок витинанки». І вона змусила замислитись. Книга об'єднує різні теми. І різні жанри: любовна і громадянська лірика, побутові та дорожні замальовки, римовані біографії і посвяти, оди салу та меніску, балада про пухлину – тут є все. І кожен поетичний твір має форму сонета. Не знаю, чи існує у світі щось таке, про що поетка не здатна скласти чотирнадцятьох римованих рядків.

Сонетне обрамлення в книжці отримали канівські гори, гетьманські столиці, кожне місто України, Європи та США, де побувала авторка. У сонеті увічнені найзнаменитіші гетьмани, кохання **Оноре Бальзака** та **Евеліни Ганської**, особисті враження мисткині від прочитання **Лесі Українки**. Сонетом передані інтимний перебіг боротьби з тяжкою хворобою, змальовані портрети лікарів, які допомагали у цьому протистоянні, оспівано роботу у науково-дослідному інституті, а життєпису хлопчика на ім'я Матей, майбутнього чоловіка поетки, присвячено цілий вінок.

Століття тому наша знаменита землячка зізналася: «Якби ви знали, із якого сміття / Ростуть вірші, не знаючи стида...» Здається, можна дещо відредагувати ці рядки в такий штиб: «Якби ви знали, у яких трущобах / росте сонет, не знаючи стида...»

В анотації до книжки Надії Чорноморець написано: «Сонет для неї – як кубик Рубика: і засіб для релаксу, і спосіб стимулювати логіку, і вправа для пальців». Вона дивиться на світ очима сонета – які б картини він перед нею не розгортав. ■

Сергій Чирков
український прозаїк, поет,
публіцист, перекладач¹

¹ 10 серпня 2025 року пішла з життя Надія Чорноморець, поетка-сонетярка, членкиня СПУ, головна інженерка відділу ЕТТ ІФ НАНУ, авторка багаторазових дописів у «Світогляд». Світла пам'ять світлій людині.